

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

С.П. Архипова

ОСНОВИ АНДРАГОГІКИ

Навчальний посібник

ЧЕРКАСИ - УЖГОРОД

2002

УДК 37.013.83 (075.8)
А-87

ББК 74.42 73-1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, що навчаються на спеціальності “Соціальна педагогіка” (Протокол № 14/18.2 – 639 від 27.03.02)

Рецензенти: В.С.Богданов, доктор філософських наук, професор
І.П.Підласий, доктор педагогічних наук, професор
В.В.Радул, доктор педагогічних наук, професор

Архипова С.П.

А87 Основи андрагогіки: Навчальний посібник.-Черкаси, 2002.- с.

У навчальному посібнику представлені основні розділи теорії і практики освіти дорослих, актуальні питання теорії освіти, розглядаються шляхи і засоби навчання, які відповідають віковій, соціальному і професійному статусу дорослих.

У посібнику аналізується історія розвитку науки, соціально-психологічні особливості, що характеризують дорослих на різних етапах життя, розкриваються теоретичні і практичні проблеми освіти дорослих.

Посібник адресований широкому колу читачів: дослідникам (педагогам і соціологам), соціальним працівникам і соціальним педагогам, усім, хто вчить дорослих чи допомагає вчитись та цікавиться проблемами освіти дорослих.

УДК 37.013.83 (075.8)
ББК 74.42 73-1

ISBN 966-7986-20-9

© Архипова С.П.

ЗМІСТ

Передмова	
Розділ 1. Андрагогіка в системі сучасного людинознавства. Її предмет і завдання	
1.1. Освіта в житті сучасного суспільства	
1.2. Становлення і шляхи розвитку андрагогіки	
1.3. Предмет і завдання андрагогіки	
Розділ 2. Доросла людина як суб'єкт освіти і навчання	
2.1. Дорослість як етап життєвого циклу	
2.2. Періодизація життя дорослої людини	
2.3. Основні психофізичні закономірності розвитку дорослих	
2.4. Кризи розвитку особистості і кризові ситуації	
Розділ 3. Освіта дорослих у загальноцивілізаційному контексті	
3.1. Освіта в структурі людської діяльності	
3.2. Освітні орієнтації дорослих	
3.3. Роль освіти в соціалізації різних груп дорослих	
3.4. Грамотність як соціальний індикатор і показник ефективності освіти	
Розділ 4. Неперервна освіта як фактор розвитку дорослої людини	
4.1. Концептуальні основи створення системи неперервної освіти	
4.2. Принципи цілісної системи неперервної освіти	
4.3. Неперервна освіта дорослих як умова розвитку особистості і суспільства	
4.4. Самоосвіта дорослих в системі неперервної освіти	
4.5. Підвищення кваліфікації в системі неперервної освіти спеціаліста	
4.6. Соціально-педагогічні проблеми діагностики ефективності підвищення кваліфікації і перепідготовки фахівців	
Розділ 5. Особливості освіти дорослих	
5.1. Соціально-педагогічні аспекти змісту освіти дорослих	
5.2. Освітні системи дорослих	
5.3. Основні принципи освіти дорослих	
5.4. Методи й організація навчання	
5.5. Особливості педагогічної діяльності викладача-андрагога	
5.6. Розвиток особистісних ресурсів дорослих учнів	
Висновки	
Додатки	

ПЕРЕДМОВА

Ця книга для тих, хто цікавиться основними проблемами освіти дорослих.

Освіта дорослих — невід’ємна і водночас відносно відокремлена частина системи освіти. Комплекс проблем, пов’язаних з її функціонуванням і розвитком, мають свою змістову специфіку, зумовлену особливостями контингенту, а також своєрідністю завдань, на виконання яких спрямована діяльність основних його підрозділів. Звідси своєрідність підходів до питань стратегії її розвитку в сучасних умовах.

Зростаюча значущість освіти дорослих — загально визнаний факт. У світі немає жодної країни, яка не була б тією чи іншою зобов’язана їй своїм технологічним, соціально-економічним, культурним прогресом. Так само, як і немає країни, яка б не пов’язувала своє майбутнє з її подальшим розвитком. У соціологічних прогнозах на наступне століття освіті дорослих відводиться виключно важлива роль.

Завдання, які стоять перед освітою дорослих, проблеми її розвитку постійно ускладнюються і все більше потребують для свого осмислення узгоджених зусиль представників різних наук про людину і суспільство — філософів, соціологів, педагогів, економістів. Звідси необхідність міждисциплінарного підходу до розгляду питань освіти дорослих.

Головне завдання освіти дорослих, про що зазначається в матеріалах ЮНЕСКО, — забезпечити людину комплексом знань і умінь для активного творчого життя в сучасному суспільстві. Мова йде про розвиток людини впродовж усього життя як робітника, громадянина, індивідуальності, а отже, і про неперервну освіту, яка супроводжує людину в різні періоди її життя.

Неперервність передбачає таке входження дорослих в освітню діяльність, при якому вона здатна підвищити їх упевненість у завтрашньому дні, допомогти грамотно інтерпретувати життєві явища, сприяти консолідації людей на основі загальнолюдських цінностей, розвивати соціальну і професійну мобільність, тобто визначити для себе сенс життя, своє місце в соціумі, свій людський і громадянський обов’язок.

Суб’єкт навчально-пізнавальної діяльності в освіті дорослих історично змінюється, він набуває все більшої кількості ознак і характерних особливостей, які відрізняють його від учнів шкільного віку. Він уже далеко не той, яким був у період ліквідації неграмотності, якісно новими стали його потреби, інтереси.

Характерною тенденцією історичних змін в освіті дорослих є її змістове й організаційне відокремлення, яке виражається в розширенні мережі закладів, розрахованих виключно для дорослого населення, в різноманітності програм, які пропонуються цими закладами. Як наслідок цього глобального процесу виникає і поширюється коло реалій, яких немає в дитячій та юнацькій освіті.

Відповідно до задуму автора, в посібнику мають знайти відображення чотири основні ідеї:

а) міждисциплінарність, яка передбачає включення матеріалу з різних галузей науки, що мають свій предмет в освіті дорослих; б) комплексність, яка передбачає різноманітність зв’язків освіти дорослих з різними сторонами життєдіяльності людини і суспільства, а також характеристику соціального контексту розвитку освітньої практики; в) всебічність — можливість повніше охопити проблеми, які потребують теоретичного осмислення і практичного вирішення; г) цілісність — можливість показати єдність різних напрямків освітньої діяльності; важливість освіти для цілісного розвитку людини.

Посібник побудований таким чином, що ним зможуть користуватися студенти і аспіранти, які працюють над проблемами соціальної педагогіки, соціальні педагоги і соціальні працівники, всі, хто цікавиться проблемами освіти дорослих. Посібник відкривається розділом, який присвячений процесу становлення і розвитку андрагогіки як науки про освіту дорослих. Далі йдуть розділи, присвячені соціально-психологічним особливостям дорослих, ролі освіти в соціалізації дорослих, на цій основі аналізується освіта в структурі людської діяльності; моделі освіти і “людські ресурси” суспільства; загальні особливості освітньої діяльності дорослих; потреби, очікування, установки різних груп дорослих, які включаються в освітній процес. Ціннісність освіти і її соціально-практична значущість для суспільства та особистості; система неперервної освіти: принципи, функції і структура; неперервна освіта як фактор розвитку дорослої людини — ці та інші питання знаходять відображення в наступному розділі посібника.

До кожного розділу подається список рекомендованої літератури і спеціальні завдання, що спонукають читача до роздумів над прочитаним.

Посібник також містить короткий термінологічний словник і набір методик для проведення діагностичних досліджень.

РОЗДІЛ 1. АНДРАГОГІКА В СИСТЕМІ СУЧАСНОГО ЛЮДИНОЗНАВСТВА

1.1. Освіта в житті сучасного суспільства

Сучасний світ переживає докорінну зміну підходів до освіти та до соціокультурної політики в цілому. Це зумовлено переорієнтацією самого суспільного розвитку на розвиток людини, її особистісних та культурних якостей. Саме для початку XXI століття є характерним зростання розуміння того, що тільки людина є одночасно початком і кінцевою метою будь-якого проекту соціального розвитку. Ці зміни в суспільній свідомості, у ставленні суспільства до освітньої сфери викликали появу нової парадигми освіти.

Концептуальні основи нової парадигми освіти визначені в Декларації прав людини, де відзначається, що освіта має бути спрямована на всебічний розвиток людини. У зарубіжній та вітчизняній науковій літературі виділяють такі альтернативні ціннісні уявлення про призначення освіти, як:

- освіта для духовної дисципліни – для розвитку духовних сил, здібностей, умінь, які дозволяють б долати життєві перешкоди;
- освіта для характеру — формування морально відповідальних і соціальнопристосованих індивідів;
- освіта для життя – розвиток утилітарних умінь і навичок;
- освіта для особистого зростання;
- освіта для особистого задоволення;
- освіта для естетичного розвитку.

Ціннісна і соціокультурна значущість освіти в тому і полягає, щоб допомогти людині стати людиною, тобто допомогти їй “вийти із простору предметів у простір діяльності і життєвого значення” (В.П. Зінченко)

Що ж характеризує нову парадигму освіти, чи можна дати їй якесь універсальне визначення? Якщо проаналізувати основні підходи, що лежать в основі сучасної педагогічної практики, то таких визначень можна навести багато. Це “уніфікована освіта”, “інтегрована освіта”, “глобальна освіта” тощо.

Найбільш універсальним визначенням освіти, що відображає зміну її функцій у сучасному світі, є визначення освіти як “цілісного феномену”. Саме такою має бути освіта XXI століття: вона повинна базуватися на “новому холізмі”, тобто цілісності, вищому синтезі наукового гуманізму, розвитку в особистості розуму, творчих здібностей, духу соціальної відповідальності, балансі інтелектуальних і фізіологічних компонентів індивіда.¹

Таке розуміння освіти дозволяє ставити перед нею нові завдання, а саме – вона має сприяти всебічному розвитку особистості, формуванню її світоглядної культури, індивідуального досвіду, інтуїції і творчості, вихованню соціальної та екологічної відповідальності, глобальної свідомості.

Нова парадигма освіти, яка використовується останнім часом, спричиняє зміну соціальних функцій освіти. Освіта з периферії суспільного життя все більше і більше переміщується в центр сучасної цивілізації. Раніше вона виконувала вузькопрограматичні завдання в найрізноманітніших галузях практичної життєдіяльності, а саме забезпечувала життєдіяльність і професійну підготовку молоді до самостійного життя, вирішувала найрізноманітніші питання модернізації промисловості, створення ефективної системи управління тощо. На початку ж XXI століття освіта набуває нових функцій у суспільстві. Вона перетворюється у глобальний фактор розвитку людства, один із найважливіших чинників розвитку цивілізації.

Навіть розуміння того, що освіта є найбільш ефективною галуззю вкладення капіталів та інтелектуально-трудова зусиль, – уже минулий етап у розумінні місця і функцій освіти в житті

¹ Вклад образования в развитие культуры. ЮНЕСКО. Международная конференция по образованию. 43 сессия. – Женева, 1992.

соціуму. Антропоекономіка, хоча вона й зорієнтована на людину, все ж не виходить за рамки прагматичного розуміння функцій освіти. При такому підході до розуміння освіти вона перестає бути зорієнтованою на розвиток особистості, її творчих здібностей, ототожнюється лише з набуттям досвіду, спрямовується на вирішення утилітарних потреб індивіда.

Усвідомлення зростання ваги етичного елементу в житті суспільства перед потребою вирішення проблем, пов'язаних з науково-технічним прогресом, привело до більш тісного зв'язку освіти з культурою, розвитком культурних цінностей сучасного світу.

Освіта як процес становлення особистості в її тісному поєднанні з культурними цінностями надає людському існуванню особливої значущості. Тому освіта має стати фактором розвитку культури, чинником наповнення суспільного прогресу культурними цінностями. В цьому плані цікавим є підхід до розуміння освіти як діалогу культур, що дозволяє по-новому подивитись на зміст навчання, сам навчальний процес, на такі традиційні постаті в ньому, як учень і вчитель.

Саме в діалозі культур проявляє себе нова сутність освіти, коли цілісність останньої може бути зрозуміла як об'єднання реалій сучасного світу та єднання культур, оскільки є очевидним, що жодна з культур одна не може дати відповіді на всі ті питання і проблеми, що постають перед людством, молодим поколінням, яке приходить у життя. Звичайно ж, залежно від соціокультурних контекстів міняються і завдання освіти. Однак у різних історичних та соціально-культурних умовах за освітою залишається найголовніше завдання – вплив на формування нових світоглядних орієнтацій та ціннісних реалій молоді.

Слід зазначити, що у світовій педагогічній практиці змінюються не тільки функції освіти, її стратегічні завдання, а також і система цінностей, які вона покликана сформувати. Старі цінності – панування матеріальних інтересів, споживацькі орієнтації, розуміння роботи як засобу виживання, агресія і конкуренція, прагнення до панування як основного принципу відносин між людьми, захоплення новітніми технологіями, гігантизм та центризм – не можуть вже задовольняти особистісні потреби та державні інтереси: вони заперечуються цивілізацією.

Освіта покликана сформувати нові цінності, до яких належать духовність, солідарність і консолідація людей, єднання їх з природою, розуміння роботи як процесу, що приносить насолоду. Таке зростання ролі освіти в суспільній життєдіяльності, переосмислення її місця і функції дозволило передовим державам західного світу перейти до вирішення таких проблем, як створення “освітнього простору”, запровадження його у всій галузі суспільного життя, організації так званого “освітнього континууму”, що дозволяє зробити висновок про перетворення цих країн в “освітні суспільства”.

Створення “освітнього суспільства” можна віднести до найбільш реформаторських здобутків ХХ століття. Його особливість полягає в тому, що освіта створює своєрідну “освітню канву” суспільного життя, наскрізний освітній контур, що охоплює всі соціальні системи, країни.

Процеси реформування освіти в Україні знаходяться в руслі світових тенденцій їх розвитку. Хоча слід підкреслити, що у суспільній свідомості ще відсутня одноставність щодо питання, чи потрібно реформувати освіту, про що свідчить надто полярний діапазон оцінок її сучасного стану: від твердження про “кризу в освіті” до закликів “зберегти вагомі здобутки у цій галузі”. Така ситуація свідчить лише про неготовність суспільства до сприйняття реформаторських ідей. Однак може статися, що наша держава на порозі третього тисячоліття “проспить”, як це було не одного разу в минулому, одне з великих зрушень ХХ століття – формування “освітнього суспільства”, створення “освітнього контуру”, що пронизує всі сфери суспільної життєдіяльності, побудову якого вже розпочали передові країни сучасного світу.¹

Тому реформа освіти в Україні – це не мода сьогодення, а нагальна потреба у виході молоді держави на магістральний шлях загальноцивілізаційного поступу.

Реформа освіти в Україні спрямована на вирішення цілого ряду завдань: побудови нової моделі освіти, яка б відповідала реаліям посттоталітарного суспільства, була національно зорієнтованою за сутністю і змістом, інтегрована з глобальними реформаційними процесами, що відбуваються у світі.

¹ Див. Вклад образования в развитие культуры. – ЮНЕСКО. Международная конференция по образованию. 43 сессия. Международный центр конференций. – Женева, 1992.

При всій різноманітності концептуальних поглядів можна виділити чотири аспекти в осмисленні освіти: освіта як суспільна й особистісна цінність; освіта як система різних освітніх закладів; освіта як процес; освіта як результат.

Освіта як каталізатор соціальної мобільності особистості змінила свій статус у житті суспільства й окремої особистості не стільки здійснюючи багатогранну підготовку до життя, скільки на основі осмислення свого досвіду, своєї Я-концепції, забезпечуючи можливість особистого становлення, гармонізації своєї антропосфери. Еволюція освіти йде шляхом “вивільнення” людини в силу і в міру того, як особистість стає не об’єктом, а суб’єктом учіння, істинним, реальним, рівноправним іншому суб’єкту – вчителю, тобто освіта стає новою соціокультурною технологією, яку нічим замінити не можна.

На динаміці уявлень про роль освіти в соціумі і в життєдіяльності людини базується ідея освіти для дорослих.

1.2. Становлення і шляхи розвитку андрагогіки

Освіта дорослих, яка досягла значних масштабів як за рубежом, так і в Україні, наочно демонструє ефективність використання теорії навчання дітей і підлітків при організації навчання дорослих.

Створенням і розвитком принципів навчання дорослих займається андрагогіка. Це нова галузь знань про людину, одна із наук про освіту, що формуються. Її поява підготовлена і зумовлена всім ходом розвитку освіти, а також логікою розвитку теорії освіти.

Андрагогіка (від гр. *aner andros* – “доросла людина”, “зрілий чоловік”, *ago* – “веду”) — теорія навчання дорослих, яка вивчає специфічні закономірності засвоєння знань і вмінь дорослим суб’єктом у процесі навчальної діяльності, а також особливості керівництва останнього з боку професійного педагога.

Вперше (1833 р.) поняття “андрагогіка” використав німецький історик освіти Олександр Капп для позначення науки, яка займається проблемами освіти дорослих. Тоді воно не набуло помітного поширення і навіть викликало сумніви в правомірності існування. Наприклад, відомий німецький педагог І. Герbart (1776 – 1841) вбачав у ньому небезпеку “узаконення вічного неповноліття”.

Тільки в середині ХХ століття андрагогіка пережила “друге народження” і стала набувати рис самостійної науки. Формуванню подібного статусу сприяло кілька причин. Загальне і всебічне ускладнення громадського життя, розширення діапазону видів діяльності сучасної людини, швидке старіння колись набутої компетентності, скорочення термінів її функціональної придатності вперше гостро порушили питання про необхідність учитися все життя. Виявилось, що ні середня, ні вища школа не здатні навчити раз і назавжди.

Ці соціальні фактори набули особливого звучання, освіта дорослих стала розглядатися як система, покликана компенсувати недоліки середньої і вищої школи.

Істотним фактором, що стимулює розвиток андрагогічної думки, стало також підвищення частки людей “третього віку” (тобто літніх і старих) у структурі населення багатьох країн. Збільшення ролі дозвілля в системі їхньої життєдіяльності, загострення в цьому віці різних особистісних проблем зробили об’єктивно необхідною розробку організаційно-методичних підходів до визначення змісту і методики освітніх і просвітительських програм, рекомендацій для підготовки і діяльності соціальних працівників і добровольців з організації дозвілля осіб зазначеного віку.

Вихід освіти за рамки традиційно встановлених вікових меж, перетворення її на елемент життєдіяльності людини викликали до життя цілий ряд питань. Якими є функції освіти на різних етапах життя людини? Чому і як учити дорослих людей? Як спонукати людину до продовження освіти?

Відповіді на ці питання не могли бути знайдені у традиційній педагогіці. Виникла необхідність у створенні спеціальної галузі людинознавства, присвяченій проблемам освіти дорослих. До того ж, поступово ускладнювалася і сама система освіти. Нові організаційні форми професійної і загальнокультурної очної і заочної форм освіти потребували осмислення і розробки науково-методичного інструментарію.

У становленні андрагогіки із власним предметом дослідження, власним “баченням” і розумінням діяльності дорослих у галузі освіти, як зазначає С.Г. Вершловський¹, можна виділити три етапи.

Перший етап – пошуковий – охоплює період з кінця 40-х до середини 60-х років. Він характеризується формуванням андрагогіки на основі аналізу нових явищ, пов’язаних з освітою дорослих. Швидке зростання кількості дорослих, які навчаються (переважно в професійній сфері), був характерним для більшості розвинених країн у 40 – 50-ті роки, що стимулювало опис і аналіз “нової дійсності” і розробку перших наукових гіпотез у галузі “педагогіки дорослих”.²

У цьому процесі взяли активну участь учені багатьох країн світу. Зіштовхнувшись з проблемами, досить типовими для того часу, вони йшли до їхнього вирішення своїми шляхами.

Так, канадський просвітителі і теоретик освіти дорослих Д. Кідд (1915 – 1982) присвятив проблемам освіти дорослих цілий ряд досліджень. Найбільшої популярності набула його книга “Як навчаються дорослі” (1959)³.

Особливе значення для теоретичного осмислення практики освіти дорослих мали роботи американця М. Ноулса. Він розглядав андрагогіку як особливу науку, що допомагає дорослим учитися. М. Ноулс звернув увагу на необхідність вивчення діяльності дорослих у сфері освіти, на методи вивчення цього процесу⁴.

Німецький дослідник Ф. Пеггелер у книзі “Методи освіти дорослих” визначить деякі особливості діяльності андрагога як викладача, що працює з дорослими⁵.

Помітний вклад в осмислення предмету андрагогіки, кола проблем, якими вона повинна займатися, внесли дослідження югославського вченого Б. Самоловчева (“Андрагогіка як наука” (1966)), польських учених, зокрема Є. Радлинської (“Енциклопедія виховання”, “Освіта дорослих” (1964)).

У становлення нової галузі наукового знання істотний вклад внесли вітчизняні вчені. Вони спирались на теорію позашкільної освіти, що у свою чергу трактувалося як просвітительська діяльність, спрямована на задоволення освітніх запитів населення (В.П. Вахтеров, Є.А. Мединський, А.Г. Небольсін, Н.І. Бокарева, А.Д. Пініт та ін.).

Дослідження в галузі позашкільної освіти стали основою розробки нових напрямків у вміщенні проблем освіти дорослих (А.В.Даринський).

Характерними особливостями першого етапу розвитку андрагогіки можна вважати:

- виділення “дорослості” як соціально-психологічного феномена;
- формування відносної автономії нової галузі знань про освіту дорослих людей як процесу диференціації педагогічної теорії, обумовленої соціальними, економічними і психологічними факторами;
- відокремлення предмета досліджень і формулювання специфічних завдань;
- предметоцентрична орієнтація досліджень, націлених на виявлення особливостей навчання дорослих у його інституціональних формах (переважно в професійній сфері);
- індуктивно-емпіричний розвиток андрагогічної думки, заснований на описі й аналізі явищ у сфері освіти дорослих, зіставленні і порівнянні їх з “дитячою” освітою;
- гуманістична спрямованість досліджень, що розглядають дорослих, відповідно до вимог науково-технічної революції;
- практична спрямованість досліджень, націлених на удосконалювання освітніх процесів;
- створення кафедр, науково-дослідних інститутів, професійних об’єднань, видання журналів тощо.

Другий етап – рефлексивний – (з кінця 60-х до кінця 70-х років) характеризується поглибленням аналізу проблеми освіти дорослих. На цьому етапі андрагогіка починає визнаватися як самостійна наукова дисципліна.

Освіта дорослих розглядається як явище культури (американка Ф. Кунігхем, француз А. Моль, швейцарець П. Фюртер, швед Т. Тюсен, російські психологи Ю.М. Кулюткін, Г.С.С ухобська та ін).

¹ Рабочая книга андрагога / Под ред. С.Г.Вершловского. — СПб., 1998. —С.10–21.

² Саме поняття “андрагогіка” спочатку не використовувалося.

³ Kidd J. How Adult Learn. —N.Y., 1959.

⁴ Knowls M/ The Modern Practice of Adult Education: from Pedagogy to Andragogy. —N.Y., 1970.

⁵ Poggeler F. Methoden der Erwachsenenbildung. — Feiburg, 1966.

На зміну розрізним уявленням про неперервну освіту приходять спроби всебічного обґрунтування явища неперервної освіти, визначення значення освіти в житті дорослих. Глобальність цих досліджень підтверджується тим, що їх здійснювали вчені різних країн, країн з різними соціокультурними умовами: М. Дюрко (Угорщина), П. Шукли (Індія), А. Корреа (Бразилія), П. Лангран (Франція), Ф. Джессан (Англія), А.В. Даринський, В.Г. Онушкін, Ю.М. Кулюткін, Є.П. Тонконога, Л.М. Лесохіна (Росія).

Проблема освіти дорослих привернула увагу міжнародних організацій, зокрема ЮНЕСКО. В 70-ті роки були представлені два проекти “Організація, зміст і методи освіти дорослих” (1973 – 1977) та “Розвиток освіти дорослих” (1977 – 1980).

Таким чином, другий етап розвитку андрагогіки, спрямований на її подальшу концептуалізацію, осмислення предмета досліджень, а також завдань і методів, а саме:

- поглиблення уявлень про позицію дорослого як про активного суб’єкта освітнього процесу, про визначальну роль мотивації в навчальній діяльності;
- багатозначність терміна “освіта дорослих”, що включає соціальні, психологічні, економічні, дидактичні аспекти;
- обумовленість освіти дорослих різноманітними факторами, що не завжди піддаються контролю й управлінню;
- проблемну орієнтацію, націлену на визначення “дослідницького поля” андрагогіки як галузі, що складається з проблем і різноманітних питань, відповіді на які лежать у сфері різних суспільних наук;
- зростаючу увагу до експериментальної роботи, інтерпретації фактів, отриманих експериментальним шляхом;
- поглиблення гуманітарної спрямованості досліджень, що розглядають освіту як фактор самореалізації дорослих;
- освіту дорослих як засіб соціального і культурного розвитку країн.

Третій етап – структурний – (з початку 80-х до кінця 90-х р.р.) характеризується зростанням ролі практикоорієнтованих досліджень, спрямованих на перебудову форм, методів, процесу освіти; подальшою концептуалізацією явищ освіти дорослих; розробкою прогнозів, детермінованих змінами в соціально-економічних і соціально-культурних умовах; продовженням досліджень теоретичного і методологічного плану, спрямованих на подальше осмислення предмета андрагогіки, ролі освіти в житті і діяльності дорослої людини, висунення нових гіпотез; розробкою прогнозів на терені розвитку освіти дорослих як соціального інституту.

Взаємозв’язок освіти і соціально-економічних, соціокультурних умов дозволив намітити кілька сценаріїв розвитку освіти залежно від напрямку, по якому йдуть суспільні перетворення: стихійний (ринковий) варіант, централізована (державна) або суспільно-державна регуляція.

Розробка прогнозів у галузі освіти дорослих стає однією з важливих функцій андрагогіки.

Як і на попередніх етапах, суттєву роль у розвитку андрагогічної теорії і практики відіграли міжнародні організації, зокрема конференції, проведені під егідою ЮНЕСКО (5-та Міжнародна конференція дорослих (1997), 7-ма Міжнародна конференція з проблем інформатизації неперервної освіти (1997), “Тиждень освіти дорослих” (Україна 2000)).

Багаторічні дослідження проблеми освіти дорослих проводяться із різних аспектів:

- філософсько-концептуальні та аксіологічні (Т.Г. Браже, А.В. Даринський, Л.М. Лесохіна);
- соціокультурні (С.Г. Вершловський, Б.І. Любимов, Є.П. Тонконога, В.Г. Онушкін та ін.);
- історико-педагогічні (Н.М. Лобанова, Є.І. Огарьов, Є.О. Соколовська та ін.), і всі аспекти розглядаються не лише на концептуальному, але й на методичному рівні, включаючи спеціальні дослідження з форм і методів освіти дорослих (Ж.Л. Вітлін, А.Є. Марон, Т.В. Шадріна та ін.).

Освіта для підвищення загальної якості життя — так розуміють мету освіти і навчання людей будь-якого віку організатори Першого Міжнародного “Тижня освіти дорослих” в Україні.

Проведення цієї акції – один із кроків у напрямку співпраці з міжнародним освітнім товариством. Адже подібні заходи щорічно відбуваються у 28 країнах світу за прикладом Великобританії, яка в 1992 року виступила з ініціативою і провела Національний Тиждень освіти дорослих. Нині, коли до них приєдналися ще 18 держав, такий Тиждень з 8 по 15 вересня 2000 року відбувся в Україні.

Ідея його проведення позитивно підтримана Міністерством освіти і науки України. За словами міністра, у суспільстві утверджується думка, що без фундаментальної освіти не можна реалізувати особистість. Саме рівень освіченості громадян стане визначальним у тому, яке місце у світовій спільноті займе держава, чи не залишиться вона на узбіччі розвитку цивілізації. В.Г. Кремень вважає, що в Національній доктрині розвитку освіти належну увагу треба приділити організації освіти дорослих.

Ті країни, суспільства яких усвідомили залежність конкурентоздатності держави від рівня освіти громадян, прагнуть до створення суспільства дорослих учнів, тобто суспільства, яке навчається. Тому навчання людей різного віку всіляко заохочується і підтримується урядом, громадськими організаціями. У рамках Тижня у Великобританії, наприклад, проводяться зустрічі, прес-конференції, презентації, постійно працює телефонна лінія довіри, що надає послуги з навчання і працевлаштування.

Взагалі, за прогнозами науковців, у майбутньому люди будуть міняти фах три-чотири рази за життя. Яким же довгим і цікавим воно в них буде! Проблемами продовження віку людини, вивченням фізіологічних особливостей старіння, нових підходів до продовження життя займаються науковці інституту геронтології Академії медичних наук України під керівництвом члена-кореспондента АМН України В.В. Безрукого. Коло досліджень фахівців охоплюють питання охорони здоров'я, розробки в галузі медико-соціальної допомоги у похилому віці. Це набуває актуальності у зв'язку зі збільшенням кількості людей похилого віку в структурі населення, погіршенням стану їх здоров'я внаслідок соціально-економічної ситуації.

Допомогти людині і в похилому віці гідно триматися мають за мету спеціальні курси Університету третього віку, створеного у 1989 році на базі Інституту геронтології і міського центру здоров'я. Пенсіонерів навчають як медичних, так і психологічних аспектів знань, що допоможе їм самостійно обслуговувати себе, комфортно спілкуватися між собою і в сім'ї, пристосовуватися до ритму життя, який втрачено за обставинами віку. Останні соціологічні дослідження доводять, що і в похилому віці людина здатна отримувати і повноцінно засвоювати нову інформацію. Це дасть їй можливість по-іншому сприймати світ.

Проблема навчання дорослих має ще один аспект – економічний. Для деяких людей зміна фаху — це жорстока необхідність задля виживання в сучасних умовах. Тому створення додаткових робочих місць, можливість отримати роботу за фахом, працевлаштування випускників навчальних закладів – найбільш болюча проблема для України.

Одночасно з розвитком теоретичних і практикоорієнтованих досліджень на цьому етапі оформляється структура інститутів освіти дорослих, в якій можна виділити такі структури:

- формальна – інституціолізована й ієрархічно структурована освітня система (наприклад, вечірня школа, вищий навчальний заклад, інститут післядипломної освіти і т.ін.);
- неформальна – гнучка і різноманітна за організацією і формами система навчання, орієнтована на конкретні потреби й інтереси тих, хто навчається;
- інформальна — пов'язана з опануванням нових знань, умінь і цілісних установок у ході повсякденної життєдіяльності людини (“навчання життям”).

При всьому взаємозв'язку виділених структур особливого значення набуває інформальна підсистема освіти дорослих, що служить своєрідним мостом між традиційною формальною освітою і культурною діяльністю.

Третій структурний етап розвитку андрагогіки як науки доповнює наше уявлення про неї такими характеристиками:

- Чітко простежується головний напрямок досліджень: від вивчення макропроцесів до аналізу досягнень дорослих у сфері освіти. При цьому під досягненнями розуміється здатність особистості сприймати дійсність у всій її суперечливості, розвиток таких загальнозначущих якостей, як громадянськість, соціальна мобільність, активна участь у житті соціуму.
- Навчальна сфера перестає розумітися як відособлена сфера життєдіяльності дорослого. Вона має інтегруватися з іншими видами його соціальної діяльності в єдиний і цілісний процес довічного збагачення духовного світу і творчих потенцій.
- Формулюються принципи, що забезпечують індивідуалізацію освітнього процесу. До них віднесені партнерські відносини, групова робота, самооцінка “учнями” своїх досягнень і т.ін.

- Розширюються функціональні обов'язки працівника сфери освіти дорослих. Його компетентність включає чуйність до запитів дорослих, здатність оцінювати їхні можливості (навченість), володіння технологіями, адекватними віковим і пізнавальним особливостям дорослих.
- Формується система освіти дорослих, що включає формальну, неформальну й інформальну підструктури, тісно пов'язані між собою, що створює широкі можливості для задоволення освітніх запитів дорослих.

Короткий аналіз становлення педагогіки як науки переконує в тому, що від педагогіки “відбрунькувалася” самостійна галузь наукового знання. Вона не тільки описує фактори, пов'язані з освітою дорослих, але й пояснює їх, шукає відповідь на питання, як повинні бути організовані освітні процеси, щоб забезпечити гармонійний розвиток особистості, яка знаходить сенс життя в спілкуванні з іншими і йде в ногу з часом. Одночасно вона допомагає зрозуміти, що потрібно і можна зробити інститутам освіти дорослих, щоб задовольнити потреби дорослих людей.

1.3. Предмет і завдання андрагогіки

У сучасних умовах розширення функцій народної освіти і освіти зокрема актуалізується завдання переосмислення практики і теоретичного обґрунтування структури освіти дорослих, розробки закономірностей і принципів обґрунтування цілей, змісту, форм, методів і засобів навчання дорослих. Це завдання має практичне і теоретичне значення. Воно може бути вирішене лише з урахуванням даних низки суміжних наук – філософії, етики, естетики, історії, педагогіки, психології та багатьох інших, що посідають певне місце у загальнофілософському вченні про людину.

З цих позицій необхідно висвітлити питання про предмет порівняно нової галузі науково-педагогічного знання – андрагогіки.

Як наука, що пізнає й узагальнює практику освіти дорослих, андрагогіка дає знання, що дозволяють формулювати і реалізовувати основні цілі освіти дорослих. Вона створює теоретичні і методичні основи діяльності, яка допомагає дорослим набути загальних і професійних знань, освоїти досягнення культури і сформувати (чи переглянути) життєві принципи. Андрагогіка розглядає освіту в контексті життєвого шляху людини. Її предмет – соціальна освіта, тобто багатоаспектна неперервна освіта дорослих, яка здійснюється в інститутах формальної, неформальної і інформальної освіти відповідно до соціокультурних умов. Вона розкриває принципи, засоби і методи, за допомогою яких підвищується соціалізуюча (і соціально-реабілітаційна) функція освітнього процесу.

Поглиблюючи наші уявлення про дорослість і можливості навчання на різних етапах життя, андрагогіка вносить істотний вклад в андрологію, комплексну науку про дорослих і особливості їх життєдіяльності. Одночасно андрагогіка збагачує педагогічну теорію, зокрема в галузі сімейного виховання, і педевтологію – науку про навчання і підвищення кваліфікації вчителів.

Розвиток будь-якої галузі наукового знання пов'язаний з розвитком понять, які, з одного боку, вказують на певний клас близьких за значенням явищ, а з іншого — створюють предмет даної науки.

Андрагогіка як наука має свої поняття. Понятійно-термінологічний апарат андрагогіки включає понад 850 термінів¹. Основними з них є “освіта дорослих”, “неперервна освіта”, “самоосвіта”, “самовдосконалення”, “саморозвиток” та ін.

Розглянемо деякі з них.

Освіта дорослих – складова системи освіти, її відносно відокремлений підрозділ, основним завданням якого є сприяння всебічному розвитку людини в період її самостійного життя.

Неперервна освіта – це цілеспрямована й узгоджена система освіти і виховання в умовах науково-технічного і соціального прогресу, адекватна його сучасному змісту, важливими характерними особливостями якої є довічність процесу самостійного навчання, виховання і орієнтації на оволодіння знаннями; постійне оновлення змісту освіти; поєднання навчання з практичною діяльністю; постійна самоосвіта.

Самоосвіта (в широкому розумінні) – це усвідомлена, запланована і саморегульована самостійна пізнавальна діяльність особистості, спрямована на гармонійний розвиток та задоволення

¹ Онушкін В.Г., Огарев Е.И. Образование взрослых: Междисциплинарный словарь терминологии. – СПб., 1995.

пізнавального інтересу чи спонукана прагненням чогось навчитися, підвищити адаптивність професійної діяльності чи засвоїти якийсь новий вид діяльності.

Саморозвиток особистості – процес збагачення здібностей і особистих якостей людини в ході різних видів доцільної діяльності. В основі саморозвитку лежить засвоєння соціального досвіду і досягнень культури, втілених у реаліях, залучених до того чи іншого виду діяльності. Хід саморозвитку і його результати визначаються двома факторами: а) здатністю індивіда до діяльності “зі знанням справи”, тобто якістю і рівнем освіти; б) характером і мірою втілення соціально-культурного досвіду в реаліях, з якими має справу суб’єкт діяльності.

До ряду актуальних проблем андрагогіки можна віднести:

- осмислення предмета андрагогіки, ролі освіти в житті і діяльності дорослої людини;
- прогнозування розвитку освіти дорослих як загальноцивілізаційного процесу;
- становлення і розвиток освіти дорослих в Україні;
- розробка, опис і систематизація понятійного апарату для системи освіти дорослих;
- формування, вимірювання й оцінка професійної компетентності спеціаліста;
- відбір змісту освіти і форм навчання дорослих;
- розвиток активної позиції дорослого в процесі освіти;
- розвиток диференціації й індивідуалізації навчання відповідно до соціальних і особистісних потреб дорослих;
- розвиток післябазової професійної і неформальної освіти безробітних, забезпечення психологічної підтримки, орієнтації й адаптації в нових соціально-економічних умовах;
- розвиток соціально-економічних передумов освіти людей похилого віку, інвалідів, пенсіонерів, жінок;
- вивчення досвіду зарубіжних країн в організації освіти дорослих і організація співпраці з міжнародним освітнім товариством;
- розробка нової парадигми освіти дорослих у суспільстві соціальних змін;
- створення спеціальних служб, здатних об’єднати інформаційні функції з умінням діагностувати потреби і можливості дорослих, і розробка на цій основі оптимальних “освітніх маршрутів”;
- у сучасних умовах особливої значущості і гостроти набуває вирішення ряду проблем для подальшого розвитку освіти дорослих у нашій країні. До них належать:
- освіта дорослих і розвиток людських ресурсів;
- співвідношення формального і реального рівня освіти дорослих і шляхи їх зближення;
- загальна грамотність, функціональна грамотність і професійна компетентність дорослих;
- освіта дорослих і проблеми соціалізації і ресоціалізації в умовах соціальних змін;
- правове забезпечення, стимули і пільги для освіти дорослих;
- співвідношення централізації і децентралізації в управлінні освітою дорослих.

Все це вказує на необхідність створення нової освіти для дорослих як з точки зору її змісту, так і організації і доступу до неї. Освіта дорослих має бути визнана як одне з фундаментальних прав людини, а для її реалізації повинні бути створені необхідні умови, тобто забезпечені право на вільний і рівний доступ до освіти хорошої якості впродовж усього життя людини, право на освітню відпустку і т. ін.

Для забезпечення подальшого розвитку сфери освіти дорослих необхідно організувати підготовку кадрів для роботи з дорослими, включаючи як педагогічні кадри, так і кадри керівників і організаторів освіти дорослих усіх рівнів.

Залежно від поглиблення аналізу процесу освіти дорослих усе більш актуальним ставав пошук особливостей позиції викладача, що працює з ними. На основі ряду досліджень можна окреслити деякі характеристики “моделі вчителя дорослих”. Він повинен розуміти специфічні завдання, що стоять перед різними категоріями, що навчаються, мотиви їх освітньої діяльності; уміти не тільки надавати освітню допомогу, але й забезпечувати соціально-психологічну підтримку і тим самим пробуджувати в людях віру в себе; розвивати рефлексивні уміння дорослих, допомагаючи зменшити їхню залежність від попереднього життєвого досвіду.

Питання для роздумів і дискусій

1. Які історичні передумови розвитку андрагогічної думки?

2. У чому полягає відмінність між педагогікою і андрагогікою?
3. Що вивчає андрагогіка?
4. Педагог і андрагог: у чому подібність і розходження цих професій?
5. Виділіть основні етапи розвитку андрагогіки.
6. Що нового вносить андрагогіка в наше уявлення про освіту як соціальне явище?
7. Охарактеризуйте основні ознаки формальної, неформальної й інформальної освіти?
8. Чи згодні ви з висловленням: “Освіта дорослих – ключ до ХХІ століття”?
9. Дискусія про мету і зміст освіти в сучасних умовах. Ідеал “освіченої людини”.

Література

1. Аллак Ж.В. Вклад в будущее: приоритет образования. – М., 1993.
2. Гершунский Б.С. Философия образования для ХХІ века. – М., 1997.
3. Государственные требования к минимуму содержания и уровню подготовки выпускников по специальности «андрагогика». – Государственный комитет по высшему образованию. – М., 1995.
4. Кулюткин Ю.Н. Психология обучения взрослых. – М.: Просвещение, 1985.
5. Лесохина Л.Н. Образование взрослых в общецивилизационном контексте // Образование взрослых: теория и практика. Вып. 1 / Под ред. В.Г. Онушкина, Н.А. Тоскиной и др. – СПб.: Институт образования взрослых, 1995. — С.14-21.
6. Миронов В.Б. Век образования. — М.: Педагогика, 1990.
7. Подставкіна А. Освіта для загальної якості життя // Рідна школа. —2000. — №10. –С. 21.
8. Реформы образования в современном мире: глобальные и региональные тенденции / Отв. ред. Б.Л. Вульсон. — М., 1995.
9. Сфера образовательных услуг в системе непрерывного образования США: Аналитический доклад / Под ред. М.В. Кларина. —М., 1994.
10. Хюсен Т. Образование в 2000 году: исследовательский проект. — М., 1997.

РОЗДІЛ 2. ДОРΟΣЛА ЛЮДИНА ЯК СУБ'ЄКТ ОСВІТИ І НАВЧАННЯ

2.1. Дорослість, як етап життєвого циклу людини

“Критерій дорослості є багатовимірним, комплексним, – пише І.С. Кон. - Він включає такі фактори, як початок трудової діяльності і завершення освіти, економічну самостійність і отримання громадянських прав...”¹ Для різних категорій людей ці фактори не рівнозначні. Але є деякі загальні віхи, які фіксують дорослість як етап життєвого шляху людини.

За визначенням В.Г. Онушкіна і Є.І. Огарьова, дорослість – це період життя людини, який настає після юності і характеризується, як правило, такими основними ознаками: хронологічний вік; психофізіологічна зрілість; соціальна зрілість; повна громадсько-правова дієздатність; економічна самостійність; залучення до сфери професійної діяльності. Остання ознака передбачає наявність попередніх і тому може розглядатись як інтегральний критерій дорослості.²

Поняття дорослості тісно пов'язане з такими характеристиками, як психофізіологічна зрілість і соціальна зрілість, тому спробуємо визначити ці поняття.

Психофізіологічна зрілість – термін, який характеризує стан організму людини, яка досягла зрілого віку, маючи на увазі її повний розвиток: остаточно сформованість біологічних передумов соціальної зрілості.

Соціальна зрілість – рівень сформованості установок, знань, умінь і етичних якостей, достатніх для добровільного, умілого і відповідального виконання всієї сукупності соціальних ролей, притаманних дорослій людині. У більш вузькому розумінні термін “соціальна зрілість” означає комплекс особистісних якостей суб'єкта, який складає його вміння взаємодіяти з іншими людьми у процесі досягнення загальних цілей.

Нові статусні вимоги, які ставляться до дорослої людини з перших кроків її самостійної діяльності, та їх осмислення потребують чимало часу. Становлення почуття соціальної відповідальності, розвиток якостей, що характеризують громадську зрілість індивіда, — складний і динамічний процес. В його основі лежить важлива психологічна закономірність, яка полягає в тому, що “в конкретній діяльності, в праці, в процесі суспільної практики у дорослих психічні властивості не лише проявляються, а й формуються”.³ Суспільні вимоги, пов'язані із соціальною роллю працівника, не є жорстким детермінантом розвитку особистості, який неминує зумовлює її якості. Вони своєрідно

¹ Кон І.С. Социология личности. – М., 1987. — С.172.

² Онушкин В.Г., Огарев Е.М. Образование взрослых: Междисциплинарный словарь терминологии. — СПб., 1995. — С. 34.

³ Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. — 2-е изд. — М., 1976. — С.145.

відбиваються в індивідуальній свідомості і опосередковуються соціальними установками, прагненнями, інтересами особистості.

Якою ж мірою освіта дорослих допомагає людині в усвідомленні тих проблем, які ввійшли в її життя і в самовизначення її позиції стосовно нового способу життя?

Розглянемо деякі із цих питань.

Однією з найбільш глибоких проблем, що стоять перед дорослою людиною в наш драматичний час, є зміни у світосприйманні та потреба у виробленні несуперечливої і цілісної концепції сучасного життя і визначенні свого місця в ньому.

Другою проблемою, що безпосередньо пов'язана з першою, є тривога індивіда за майбутнє і потреба визначити стратегію його досягнення. Проблема майбутнього – це проблема мети розвитку, особливо кінцевої мети – ідеалу, яка визначає проектування людиною свого життєвого шляху.

Третя проблема – професійне самовизначення.

Сучасне виробництво вже найближчим часом вимагатиме від людини високої професійної компетентності, необхідної для засвоєння нових технологій і наукомістких виробництв. Зростуть вимоги до соціальної і професійної мобільності, а значить — і до рівня інтелектуального розвитку, до професійної культури, до здатності вчитися впродовж усього життя.

Таким чином, освіта дорослих у наш час покликана вирішити завдання, спрямовані на творче самовизначення особистості стосовно тих змін, що відбуваються в сучасному суспільстві. Таке самовизначення залежить від розвитку духовної культури дорослої людини, її інтелектуальної зрілості, її професійної компетентності. Вирішення кожного із цих завдань стикається з цілим рядом питань матеріально-економічного, організаційно-технічного, соціально-педагогічного і соціально-психологічного характеру.

У цьому розділі ми зупинимося на соціально-психологічних особливостях дорослих, зокрема дамо характеристику етапам, на які ділиться життя дорослої людини, розглянемо основні психофізичні закономірності розвитку дорослих, проаналізуємо світ соціальних проблем дорослої людини, її освітні орієнтації.

Знання цих питань допоможе андрагогу більш ефективно будувати освітній процес.

2.2. Періодизація життя дорослої людини

Період дорослості охоплює великий проміжок життя і, безперечно, розбивається на кілька етапів. Періодизація життя людини, яка існує в науковій літературі, має певні розбіжності у визначенні початку, продовження і завершення періоду дорослості. Багато в чому ці розбіжності визначаються історичними, культурологічними і соціально-економічними особливостями суспільства.

Сучасні вікові періодизації динамічні, вони відображають актуальні особливості соціалізації людини в суспільстві. Якщо, наприклад, у наш час у високорозвинених країнах відбувається продовження періоду юності, віддаляється строк настання старості, то в нашому суспільстві в період соціально-економічних реформ на фоні зниження середньої тривалості життя людей виявляється зворотна тенденція.

Серед різних періодизацій можна виділити деякі основні віхи, які відображають сучасне уявлення про розвиток людини. Звернемося до періодизації англійського психолога Д.Б. Бромлей:

1. Внутріутробний період.
2. Дитинство: від народження до 1 року – період немовляти;
від 1 до 3 років – раннє дитинство;
від 3 до 7 років – дошкільний вік;
від 7 до 11 років – молодший шкільний вік.
3. Юність: від 11 до 14 років – рання юність;
від 14 до 18 років – пізня юність.
4. Дорослість: від 18 до 25 років – рання дорослість;
від 25 до 40 років – середня дорослість;
від 40 до 55 років – пізня дорослість;
від 55 до 65 років – передпенсійний вік.
5. Старіння: від 65 до 70 років — “відхід від справ”;
від 70 років – старість.

Корені багатьох проблем дорослих у тому, наскільки благополучно були пережиті ними попередні періоди. Для кожного періоду можна виділити найбільш значущу діяльність, яка визначає повноцінність становлення особистості. Так, для періоду немовляти – це емоційні контакти з матір'ю, від 1 до 6 років – ігри, в тому числі рольові, для молодшого школяра – навчальна діяльність, для підлітка – спілкування, для юнака – професійне і сексуальне самовизначення, для дорослого – кар'єра, сім'я, для похилого віку – повага, авторитет, контакти з Богом.

Вікові періодизації в сучасних стабільних суспільствах взагалі відображають лише кілька етапів: дитинство, підлітковий вік, зрілість і старість. Більше того, той, хто пішов на пенсію, може знайти своє відображення в так званому “третьому віці”, в якому настає і нова фаза освіти.

Різні вікові етапи наповнені певним психологічним змістом. Найближчим до нашого розуміння є підхід, запропонований американським соціальним психологом Еріком Еріксоном (1902-1994)¹. Він визначив фундаментальні соціальні орієнтири людини стосовно себе і свого соціального середовища, які характеризують повноцінність розвитку особистості на різних етапах життя. Е.Г. Еріксон вважає, що індивіду як у дитинстві, так і в дорослому віці доводиться долати складні, іноді критичні ситуації, що закономірно виникають на його життєвому шляху і мають специфічний характер на кожному етапі (стадії). Долаючи ці критичні ситуації (їх вісім) успішно, індивід збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступної стадії. Якщо соціалізації на якійсь стадії не відбулося (не вдалося вирішити головну на цій стадії проблему індивіда) або вона відбулася частково, це негативно впливає на подальші стадії та соціалізацію в цілому.

Певна річ, що уявлення про найважливіші проблеми індивідів на різних вікових стадіях дасть змогу конкретніше й цілеспрямованіше проводити з ними виховну роботу, орієнтуючись на надання допомоги у вирішенні цих проблем. Тому зупинимось на з'ясуванні еволюційної теорії соціалізації (стадій людського розвитку) докладніше.

Стадія I – дитячий період (немовляти). Основна проблема: Довіра чи Недовіра. Немовля на основі рівня турботи і комфорту з перших днів пізнає, якою мірою розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, ласка, безпека. Про подолання кризи можна судити, коли малюки не плачуть і не сердяться в разі зникнення з поля зору дорослих, що піклуються про них. У разі неповного вирішення цієї проблеми залишки недовіри можуть позначитись на подальших стадіях.

Стадія II – вік один-два роки. Основна проблема – Автономія або Сором і Сумнів. Ситуація ускладнюється збігом навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, з початком відстоювання своїх прав і непокорю авторитету. А з іншого боку, батьки починають навчати дитину контролювати роботу свого кишечника. Підвищені вимоги в другому напрямку можуть закріпити у свідомості дитини почуття сорому і власної нікчемності, істотно підриваючи її зусилля щодо самовизначення автономності.

Стадія III – від трьох до п'яти років. Основна проблема — Ініціатива або Почуття провини. Це період розвитку рухової активності, допитливості та уяви. Усвідомлюється відмінність між хлопчиками та дівчатками, виявляється дух суперництва, що у прояві нових здібностей може поширюватися. На цьому ґрунті можливі конфлікти, які, за умови надмірної жорстокості дорослих, можуть залишити слід безініціативності на подальшому житті.

Стадія IV – молодший шкільний вік. Основна проблема – Старанність або Недбайливість. На цій стадії відбувається навчання індивідуальностей колективної навчальної роботи, формуються стосунки із вчителями та іншими дорослими, відбувається перша “примірка” дорослих ролей. На цьому тлі головним завданням є набуття впевненості у собі, у своїх здібностях, їх усвідомлення і розвиток. Невиконання (часткове чи повне) цього завдання виявляється у прояві елементів недбайливості як на цій, так і на подальших стадіях.

Стадія V – підлітково-юнацький вік. Основна проблема – Становлення індивідуальності (ідентифікація) або Рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей). Відомо, що це час появи активного статевого потягу, а отже, і пошуку партнера в інтимній сфері. Водночас – це час пошуку свого місця в житті, вибір подальшого шляху (навчання, робота тощо). У цей період небезпечні як невдачі в одній зі сфер, так і переоцінювання значущості якоїсь із них. Перша невдача може негативно вплинути на вибір роботи, друзів, супутника життя. Негативний результат може призвести до стресу.

Стадія VI – молоді роки. Основна проблема – Інтимність або Самотність. Головні цілі на цьому етапі – залицяння, одруження та інші види близьких стосунків. Якщо пошук щирих і довірчих стосунків

¹ Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. – М., 1996. —С. 103-105.

з постійним партнером не увінчався успіхом або ці стосунки розірвалися, то надалі це може виявитися у вигляді тимчасових, не завжди обґрунтованих, але завжди нестабільних інтимних зв'язків і незадоволеності цією сферою життя.

Стадія VII – середній вік. Основна проблема – Продуктивність (творча) або Стагнація (творчий застій). Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда у двох основних ролях — працівника і батька. Причому відчуття творчої продуктивності приносить успіх в обох ролях, у той час як творчий застій може спричинити невдачу навіть у якійсь одній з них. На цьому етапі реалізується той потенціал, який індивід нагромадив протягом попередніх стадій соціалізації.

Стадія VIII (заключна) — старість. Основна проблема – Умиротворення або Відчай. На цьому етапі соціалізацію індивіда визначає підбиття підсумків власного життя й успішності всіх попередніх етапів. Красива умиротворена старість і відчай, гіркий жаль щодо невикористаних можливостей – такими є межі прояву цієї стадії.

Андрагог у своїй діяльності має враховувати психологічне наповнення життя дорослого, з яким він працює. Він може створювати соціально-педагогічні ситуації, які сприяли б усвідомленню дорослим змісту свого життя, тим самим підвищуючи ефективність освітньої діяльності.

Вивчення сучасного суспільства, суспільства змін і реформації, дозволяє визначити ряд періодів дорослості, пов'язаних перш за все з особливостями соціалізації людей і новими соціальними сподіваннями від них. Все більшого значення набуває здатність дорослої людини до навчання, до змін самої себе, зовнішні і фізичні характеристики часто виступають як критеріальних стосовно вікових. Спробуємо описати основні періоди дорослості.¹

Молодість (від 18 до 30 років) — період оволодіння ролями дорослої людини, фізична і правова зрілість, сімейні орієнтації, професійний вибір.

Загальними рисами сучасних молодих людей виступають більш висока комунікативна культура, терпимість, здатність вислуховувати, більша прагматичність, звичка все оцінювати з точки зору вигоди, здорового глузду, моди. Виявляються і ряд специфічних проблем, як-от: інфантильність, наркотики, самотність, гомосексуалізм, включення до незаконної діяльності.

Дорослість (від 30 до 45 років) – період накопичення соціальних зв'язків і матеріальних засобів, стабілізація сімейних стосунків, лідерство в різних видах діяльності. Дорослі люди по-різному сприймають життя. Їх погляди є важливим підсумком життєвого досвіду. В ці роки часто відчувають кризу середини життя, половина якого вже позаду. Криза середини життя визначається певним розходженням між мріями, поставленими в молоді роки цілями, і дійсністю.

Дорослість характеризується більш стабільним станом здоров'я: доросла людина знає свої особливості, виробила певні методи саморегуляції. Відповідальність за своє життя і життя близьких людей стимулює розвиток умінь дорослої людини створювати світ навколо себе. Але конфлікти, учасником яких вона є, часто чинять руйнівний вплив, а здоровий глузд часто закриває перед дорослим можливості розвитку.

Центральна тема дорослості – генеративність – бажання вплинути на майбутні покоління через власних дітей, через практичний і територіальний вклад у розвиток суспільства. У цьому віці людина формулює свою точку зору про навколишній світ, його майбутнє і свою участь в ньому.

Зрілість (від 45 до 60 років) – період авторитету і влади, відбору найбільш цікавих для особистості справ, зміна своєї мотивації у зв'язку з підготовкою до майбутнього пенсійного способу життя. В сучасній ситуації ця група людей переживає кризи дезадаптації, пов'язані не лише з можливим безробіттям, але із втратою моральних орієнтирів.

Невдоволеність життям і самим собою нерідко сприяє хибній (помилковій) ідентифікації: часто доросла людина починає думати, що вона Учитель, що вона володіє дуже корисними для людства якостями і знаннями, її усталені погляди важко змінити навіть достовірними новими науковими фактами. Тенденції консерватизму виявляються набагато сильнішими від людської допитливості і дослідницького інтересу.

Головне у цьому віці — незадоволеність. Якщо людина заспокоюється, вона перестає розвиватися, тоді виникає відчуття спустошення, яке викликає застій. Якщо ж людина продовжує активно працювати, то цей період може стати для неї дуже продуктивним. Так, окрім встановленого Н.

¹ Рабочая книга андрагога / Под ред. С.Г.Вершловского. — СПб., 1998. — С. 37-38.

Леманом¹ оптимального інтервалу для видатних відкриттів у віці близько 40 років, Пельц і Ендрюс² виявили і другий пік творчої активності – через 10 – 15 років після першого, тобто в 50 – 55 років.

Ті люди, які усвідомлюють світ своїх глибоких прихильностей і любові, саме в цьому віці можуть повною мірою реалізувати себе вже не лише як особистість, але і як фактор ініціації інших людей.

Похилий вік (від 60 і далі) – період для одних людей “нового життя після 60-ти”, для інших – незадоволеності, відчаю і самотності. Мудрість людини похилого віку швидше за все пов’язана із накопиченим досвідом переживань не лише своїх, але й інших людей, з якими довелося зустрічатися в житті. Знання про відносність оцінних суджень, про справжню цінність кожної миті, про складні колізії людських долі дозволяють одним визнати непізнаність проявів життя і не переставати насолоджуватися ними, іншим – відчувати себе ображеними, покинутими, озлобитися.

Розуміння вікових особливостей людей, з якими андрагог працює, допомагає визначити точки опори, використання яких дозволить посилити мотивацію освітньої діяльності дорослих.

2.3. Основні психофізичні закономірності розвитку дорослих

Дослідження психологів і соціологів (Б.Г. Ананьєва, Л.І. Анциферової, Л.С. Виготського, С.Г. Вершловського, І.С. Кона, Ю.Н. Кулюткіна, С.Л. Рубінштейна, Г.С. Сухобської та ін.) дозволяють визначити ряд закономірностей розвитку людини.

Гетерохронність, нерівномірність розвитку психічних функцій людини впродовж усього життя. Наприклад, у період ранньої дорослості рівень одних функцій підвищується (обсяг поля зору, окомір, константність упізнавання, просторова уява, увага), інших – знижується (гострота зору, короткотермінова пам’ять), рівень третіх залишається стабільним (спостережливість).³

Мінливість станів дорослої людини. Життя дорослої людини – це не просто стабільний процес. Періоди кризи й оновлення змінюються періодами сталості, стабільності. Якоюсь мірою це відображається на розумінні дорослими людьми того, наприклад, що будь-яке благополуччя досягається за рахунок певних втрат, що ціною багатьох творчих звершень є втрата здоров’я і т.ін.

Розвиток ціннісних орієнтацій, життєвих планів і позицій впродовж усього життя людини. Ця закономірність виступає важливим фактором одвічної здатності людини адаптуватися до різних обставин життя, до засвоєння нових соціальних ролей, до втрат. Особливо це спостерігається в сучасній ситуації, коли багато людей, які дотримувались однієї системи цінностей, перейшли на іншу. Співвідношення мінливих і незмінних компонентів життя дорослої людини багато в чому визначає її професійну мобільність.

Соціальна відповідальність. На життєдіяльність людини впливають не лише об’єктивні, але й суб’єктивні фактори. Для визначення здатності людини контролювати життєві події вводиться соціальне поняття – локус контролю. Якщо людина бере на себе відповідальність за те, що відбувається, слід говорити про внутрішній локус контролю, якщо ні – то про зовнішній. Активна життєва позиція дорослої людини зазвичай співвідноситься із внутрішнім локусом контролю.

До особливостей розвитку дорослих можна віднести:

- посилення ролі спілкування і постановки нових питань у структурі інтелекту;
- розширення і поглиблення емоційного включення в численні життєві реалії;
- посилення вибірковості пам’яті;
- підвищення рівня вербалізації, здатності словами описувати життєві явища і виражати свій стан;
- зумовленість гнучкості і здатності до свідомого розвитку людини широтою соціальних ролей, які вона виконує;
- взаємозв’язок ідентифікації людини зі своїми ролями і підвладність впливу соціальних стереотипів;
- висока готовність йти на компроміс при прийнятті рішень.

¹ Leman N. Age and achievement. Princeton, 1953.

² Пельц Л., Ендрюс Ф. Ученые в организациях. – М., 1973.

³ Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология. – Л.: ЛГУ, 1990.

Зарубіжними дослідниками Ш. Бюлером, Е. Еріксоном, С. Холлом, К. Юнгом та іншими була зафіксована якісно нова форма інтелекту — мудрість, яка виникає і може продовжувати удосконалюватись в зрілому віці. Вона визначається як експертні знання про фундаментальні закони і реалії життя.

У дорослих людей спостерігається унікальна інтегрованість і рухливість не тільки психічних функцій, але й взаємовпливу психіки і здоров'я.

Соціальна, моральна, духовна зрілість можуть досягатись у різних вікових фазах дорослого життя, але можуть і не досягатися. Доросла людина і навіть похилого віку може залишатися дитиною в питаннях соціальної відповідальності, морального вибору.

До соціальних характеристик дорослих належать:

- соціальна, правова і моральна відповідальність;
- фінансова незалежність і самостійність;
- створення сім'ї і виховання дітей;
- ствердження себе і самореалізація;
- творення життя і майбутнього.

Це не означає, що дорослі мають усі перераховані якості, це означає, що так чи інакше їх життя проявляється в названих соціальних просторах. У гуманістичній психології існує набір людських якостей, які характеризують дорослу людину як вільну особистість:

- уміння приймати себе таким, який ти є (аутентичність);
- уміння насолоджуватися красою навколишнього світу;
- уважне ставлення до істинних цінностей;
- співчуття, емпатія;
- довіра до людей, відкритість у спілкуванні;
- емоційне ставлення до подій, що відбуваються.

Андрагог, який включає дорослого в освітню діяльність, може сприяти розвиткові соціально значущих якостей дорослої людини.

2.4. Кризи розвитку особистості і кризові ситуації

Реальність нашого життя і дані соціальних досліджень засвідчують, що чимало громадян нашого суспільства не готові жити в нових соціальних умовах, які складаються в процесі його трансформації на початку ХХІ століття.

Половина опитаних вважає, що їм не вистачає уміння жити в нових умовах.¹

Психологічний стан людини, її соціальне самопочуття є наслідком і причиною тих глибоких змін, що відбуваються в різних сферах життя суспільства, позначених рисами нестабільності й невизначеності. А тому життєвою ситуацією особистісного сприйняття умов життя, соціального середовища є стан непевності у значної частини населення щодо свого нинішнього і майбутнього, свого місця у процесі суспільних змін.

Одним із найнапруженіших проявів людського життя є життєві кризи, що належать до сутності життя як соціокультурного явища, а значить – з тією чи іншою мірою гостроти обтяжують життя кожної людини на різних етапах її життєвого шляху. У цьому контексті справедливим видається вислів: “У кожної людини під капелюхом свій театр, де розгортаються драми, часто складніші, ніж ті, що показують у театрі” (Т. Карлейль).

Існують різні обставини, коли світ і цілісність душі людини порушуються, коли людина перестає бачити сенс свого життя, професійної діяльності, перспективу свого розвитку, відчуває невдоволеність, відчуження, тривожність. Об'єктивними передумовами наявності кризових періодів у житті людини виступають особистісні і суспільні закономірності розвитку, протиріччя багатогранного життя людини у різних системах відносин.

Проблема кризового стану особистості набула особливої гостроти через нестабільність розвитку та стан загальної кризи нашого суспільства, в якому воно нині знаходиться, що позначається і

¹ Головаха Є.І., Паніна Н.В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994 –1997): Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментарі). – К., 1998.

на становищі, і на самопочутті громадян суспільства. Ось, наприклад, як виглядає картина стресових ситуацій, в яких довелося перебувати респондентам упродовж останніх років (див. табл. 1). Дані подано у відсотках до чисельності опитаних¹.

Таблиця 1

Стресові ситуації	1994	1995	1996	1997
Зазнати тяжкої хвороби, перенести операцію	14,2	16,9	12,4	11,3
Переживати тяжку хворобу близьких	24,9	26,8	26,1	23,9
Перебувати у стані, близькому до самогубства	2,6	2,9	2,9	1,9
Втратити роботу, бути вимушено безробітним	9,9	11,2	11,2	13,1
Потерпіти від якогось злочину (крадіжки, пограбування, нападу, шахрайства тощо)	7,9	10,3	7,9	7,4
Опинитися у великій матеріальній скруті, коли немає за що купити навіть необхідні продукти	34,0	36,4	40,1	44,2
Відчувати свою безпорадність перед сваволею влади	16,5	20,6	19,9	21,9
Втрачати великі суми грошей через невдалі комерційно-фінансові операції	4,0	5,7	5,5	3,8
Звертатися за допомогою до суду, прокуратури, адвоката	3,1	3,6	3,4	3,4
Втрачати соціальний оптимізм, надію на те, що стан у країні зміниться на краще	24,8	29,1	29,6	29,3
Зневіритися в людях, зустрічаючись з підлістю, зрадництвом	29,8	26,6	29,7	27,1
Втрачати віру у свої сили такою мірою, що буквально нічого не хочеться робити	18,5	19,6	20,8	20,9
Серйозно конфліктувати з оточенням	9,8	8,0	9,3	8,0
Переживати інші стресові ситуації	4,5	4,8	5,4	5,4
Жодних важких стресових ситуацій упродовж останнього року не переживав (ла)	19,0	22,0	20,4	21,2
Не відповіли	0,9	0,1	0,0	0,1

Зазвичай поняття “криза” пов’язується у повсякденній свідомості з негативною оцінкою. Але наукове розуміння питання про кризи розвитку дорослої людини співвідноситься з пошуком і знаходженням людиною нових можливостей, які відповідають змінам в об’єктивних і суб’єктивних обставинах життєдіяльності. Подолання кризи завжди пов’язане з переоцінкою людиною своїх життєвих цінностей і цілей, смисловим новоутворенням. Водночас негативною стороною кризи розвитку є те, що вона часто характеризується хворобливими переживаннями, відмовою людини від самооновлення, втратою кваліфікації.

Шляхи переживання кризи можуть бути різними:

- гострий перебіг кризи, коли зачіпаються глибинні, сутнісні проблеми, які стоять перед людиною;

- спокійне переживання кризи, коли людина регулярно змінює себе, свої позиції, йде на самооновлення;

- відхід від розв’язання суперечностей, від вирішення проблеми, коли людина тікає від самовизначення, коли вона дозволяє собі не брати на себе відповідальність, тобто відмовляється “дорослішати”. Але відсутність проблем швидше свідчить про те, що людина не хоче бачити складний світ усередині і навколо себе, що вона не хоче брати на себе відповідальність за те, що відбувається, що вона інфантильна.

До найдавніших і ефективних засобів взаємодії зі світом на шляху до себе – яким “можеш бути” на противагу яким ще “потрібно стати”, доклавши зусиль, долаючи всі вияви “критичності” буття —

¹ Головаха Є.І., Паніна Н.В. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1997): Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментарі). — К., 1998. — С.95.

можна віднести перелік засобів, які зустрічаються ще у міфологічній, а також у філософській традиції “пояснювати світ”:

- бути сильним;
- бути мудрим;
- бути наполегливим¹.

Оскільки криза охоплює всю особистість, для андрагога важливо мати уявлення про вікові кризи розвитку, а вони такі:²

• 16-23 роки – криза ідентифікації. Хто я? Пошуки і визначення своїх уявлень про майбутнє життя, вироблення життєвих планів. Період спроб і помилок у різних сферах життєдіяльності приводить людину до усвідомлення себе в цьому світі. Освітнім результатом стає розуміння людиною себе, своїх планів і принципів.

• 28-32 роки – криза корекції. Попередні плани і уявлення виявляються не зовсім правильними, а поведінка не приводить до поставленої мети. Часто в цьому віці бувають розлучення. Специфікою освітніх потреб цього періоду є їх спрямованість на набуття реалістичного і конструктивного погляду на життя. Комунікативна мобільність і збереження себе – важливі уміння, які повинна отримати людина.

• 37-42 роки – криза середини життя. Людина, заглядаючи вперед, вперше бачить кінець життя. Виникає враження, що життя проходить марно, що нічого не зроблено, а те, що зроблено, не має значення.

Як освітні потреби, які б стимулювали подолання цього кризового періоду, виступає орієнтація на багатомірне прийняття життя, що забезпечується психолого-педагогічними знаннями. Життєва мудрість є одним із найважливіших освітніх уроків, які повинна отримати доросла людина.

• 55-65 років – криза морального сенсу життя. Людина не розуміє, що реально залежить від нього, що є необхідним елементом життя. Вона починає наполягати на своїх власних уявленнях, яких не поділяють інші.

Освітня проблема, яка б стимулювала б подолання даної кризи, пов’язана з умінням людини аналізувати життєві явища і робити з них конструктивні висновки. Ті люди, які як значуще ставлення до життя розглядають моральні принципи, будуть частіше відчувати радість зустрічі із самим собою.

Подолання кризи розвитку пов’язане в загальному плані з переоцінкою людиною детермінуючих її розвиток проблем, із прийняттям дійсності такою, якою вона є, із відкриттям у собі нових можливостей самореалізації. Людина ніби примиряється з тим, що буде сприяти збереженню її цілісності і самореалізації.

За умов трансформації українського суспільства особливого значення набувають питання формування людиною нових життєвих стратегій, компетентності, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки. Чим потужніший життєвий ресурс людини, чим ширші її соціальні можливості, тим легше їй здолати кризові настрої, оволодіти конструктивно-перетворюючою позицією.

Процес творчої побудови особистістю свого життя передбачає: формування образу світу, в якому живе людина, і її самої як складового елемента цього світу; відбиття у свідомості цілісної картини її життя як індивідуальної історії в часовій і просторовій перспективі та ретроспективі як індивідуально-особистісного життєвого шляху; розробку стратегії життя, планів і життєвої програми, в яких інтегруються цілі, очікування, мрії, прагнення особистості; корекцію її планів з урахуванням реальних обставин життя й особистісних можливостей, подолання кризових ситуацій як прояву суперечностей життя і “незавершеності” самої особистості.

Життєтворчість як спосіб самопрограмування та творчого здійснення особистістю свого життя є унікальним надбанням людини як зрілої особистості. Замислюючись і творчо реалізуючи своє життя, особистість тим самим отримує статус суб’єкта життя, господаря своєї долі. Без сумніву, мистецтво життя є найвищою розвиненою здатністю до життєтворчості. Ось чому так важливо “вчити людину мистецтва жити і співпрацювати зі своїм життям. Якщо це реалізується, життя для людини стає мистецтвом, красою, добром, задоволенням”³.

¹ Життєві кризи особистості: Науково-методичний посібник: У 2-х ч. — К., 1998. — Ч. 1. - С. 267.

² Рабочая книга андрагога / Под ред. С.Г. Вершловского – СПб., 1998. – С.54-56.

³ Годфрау Ж. Что такое психология: В 2-х т. – М., 1992. – Т. 2. – С. 73.

Питання для роздумів і дискусій

1. Назвіть специфічні характеристики, притаманні дорослій людині.
2. Як ви розумієте поняття “дорослість”, “зрілість”?
3. Якою мірою освіта допомагає людині усвідомлювати проблеми дорослого життя?
4. Охарактеризуйте етапи, на які ділиться життя дорослої людини.
5. Основні психофізіологічні закономірності розвитку дорослих і можливості їх урахування у діяльності андрагога.
6. Проаналізуйте освітні орієнтації дорослих.
7. Опишіть кризи розвитку особистості дорослої людини.
8. Кожна людина іноді знаходиться в кризовому стані. Пригадайте, будь ласка, один із таких етапів. Що Вам допомогло подолати кризу? Які елементи у змісті і методах освіти дорослих будуть сприяти подоланню кризи розвитку?

Література

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 1968.
2. Бердяев Н.А. Самопознание. – Л., 1991. — С. 90.
3. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности. – М.: Прогресс, 1990.
4. Висневска-Рошковска К. Новая жизнь после шестидесяти. – М.: Прогресс, 1989.
5. Життєві кризи особистості: У 2 ч. – К., 1998. — Ч.1.
6. Кон И.С. В поисках себя: Личность и её самосознание. – М., 1984.
7. Кулюткин Ю.Н. Психология обучения взрослых. – М.: Прогресс, 1985.
8. Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер, 1997.
9. Моргун В.Ф., Ткачева Н.Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. — М., 1991.
10. Образование взрослых: Междисциплинарный словарь терминологии. – СПб., 1995.
11. Образование взрослых в России на рубеже XXI века: проблемы и перспективы. – СПб., 1995.
12. Рабочая книга андрагога / Под ред. С.Г. Вершловского). — СПб., 1998.

РОЗДІЛ 3. ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ У ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ КОНТЕКСТІ

3.1. Освіта у структурі людської діяльності

Розгляд освіти у контексті людської діяльності пов’язаний з необхідністю уточнити найбільш загальні, стратегічні проблеми людської активності під впливом усіх тих знань, що накопичило людство.

Освіта – важливий фактор суспільного прогресу: виступаючи універсальним засобом передачі соціального і культурного досвіду, своєрідним “перекладачем” соціальних вимог до особистості, вона водночас обов’язково присутня майже у всіх видах людської діяльності.¹

Освіта – одна з одвічних проблем, які хвилюють людство. Найбільш гострим для всіх часів було і залишається питання про те, наскільки вона здатна поліпшити людську природу і наскільки сама людина відчуває потребу в освіті. Відповіді на ці питання взаємопов’язані.

Серед основних духовних потреб освіти належить чільне місце. Можна сказати, що процес наполегливого здобуття знань упродовж життя в умовах динамізму сучасного суспільства – це своєрідний соціально необхідний вияв глибинної потреби людини у саморозвитку і самореалізації.

Освіта – поняття, яким визначають, по-перше, суму знань, набутих людством за всю його багатовікову історію; по-друге – спосіб передачі знань і культурних цінностей. Зміст освіти черпається і

¹ Лесохина Л.Н. К обществу образовательных людей... / Теория и практика образования взрослых. — СПб.: ИОВ РАО, 1998. — С.9.

поповнюється з культурного і наукового спадку, а також із життя і практики людини. Тобто освіта є соціокультурним феноменом і виконує соціокультурні функції.¹

Тому освіта стає необхідним і важливим фактором розвитку як окремих галузей (економіки, політики, культури), так і всього суспільства.

Освіта виконує *соціокультурні функції*:

- є одним з оптимальних та інтенсивних способів залучення людини до світових цінностей, досягнень науки і техніки;
- є способом соціалізації особистості і спадковості поколінь;
- прискорює процес розвитку і становлення людини як особистості, суб'єкта та індивідуальності;
- забезпечує формування духовності в людині, її світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних принципів.

Освіта входить до контексту людської діяльності і визначає єдність думок, почуттів і вчинків. Досягнення хоча б формально високого рівня освіти – безперечна умова формування особистості, здатної “управляти собою” в різних умовах життєдіяльності. Освіта певною мірою визначає соціальний статус суспільства, спосіб життя різних категорій населення, міру соціальної активності в широкому розумінні. Стан освіти суттєво визначає можливості передбачити майбутнє і тим самим розширити рамки вільної діяльності людини.

Цінність освіти усвідомлюється тим більше, чим складнішою і різноманітнішою є людська активність в усіх галузях і сферах життєдіяльності.

Специфіка освіти як одного з видів людської діяльності полягає в тому, що її “орієнтовна сутність” не засвоюється безпосередньо як сума готових знань, а підлягає значній особистісній переробці. Закони, за якими це відбувається, і є головним “таємством” впливу освіти на людську практику.

Освіта впливає на саморегуляцію особистості лише як цілісність і лише тоді, коли усвідомлюється доцільність і життєва необхідність тих чи інших знань. Вона стимулює людську активність в умовах розумної і необхідної діяльності. Відрив освіти від діяльності, консервація знань небезпечні на всіх етапах життєдіяльності, як відрив узагалі будь-якого навчання від життя, суспільної та історичної практики.

У самому предметі діяльності людини міститься необхідність освіти як своєрідного способу заміни індивідуального досвіду досвідом, нагромадженим попередніми поколіннями.

Освіта містить потенційні ресурси діяльності. Її фонди тією чи іншою мірою не збігаються з тим, що в даний момент “експонується” (засвоюється, переосмислюється). У даному випадку можна говорити про те, що освіта належить до “нерозмінних” (тих, що зберігають свою цінність) фондів людської культури в цілому і окремої особистості зокрема. Цей нерозмінний фонд є потенціалом, що дає підстави для прогнозування і самопрогнозування людської діяльності.

Чим більше практичних можливостей використання знань бачить людина, тим з більшим діапазоном повсякденних потреб пов'язує вона ці знання, тим вищою є суб'єктивна цінність і більш нагальною — потреба в освіті. І чим далі просувається індивід по шляху пізнання, тим сильнішим є його вдячне ставлення до того, що ще може дати йому освіта.

Для того, щоб освіта реально виконувала роль соціального регулятора, зокрема і в царині людських потреб, вона має бути спрямована на особистість. Це означає, по-перше, необхідність включення до змісту сучасної освіти проблем, пов'язаних із вивченням людини у всіх аспектах її життєдіяльності. По-друге, визначення мети і завдань навчання, які передбачають формування орієнтації на освіту як багатофункційну цінність. По-третє, необхідне активне включення особистості у пізнавальний процес, що означає, з одного боку, вивчення соціально-психологічних особливостей даної аудиторії (зокрема ставлення до освіти), а з іншого – застосування таких методів і прийомів навчання, при яких, по можливості, забезпечується прийняття самостійних рішень.

Соціальна політика суспільства невід'ємна від змін соціально-освітньої ситуації, самого погляду на освіту, принципів побудови освіти, моделі освіти.

Повсюди присутня ідея загального навчання — права, політики, мов, дискусій, демократії, гласності... У загальному вигляді ця ідея реалізується у неперервній освіті. Реально ж – у самодіяльних

¹ Там же. — С.11.

формах взаємної освіти, у навчанні шляхом “спроб і помилок”, “у гуші подій”. Інститут освіти як соціальний інститут відстає від темпів суспільних перетворень. А значить, відстає людина.¹

Предмет освіти як науки полягає у вивченні структури досвіду людського пізнання і діяльності, її змісту і взаємовпливу, освітнього процесу, освітньої ситуації і соціально-освітніх інститутів. Слід підкреслити надситуативність освіти, її самоцінність, її місце серед глобальних історичних і соціальних процесів, її загальнолюдську сутність. Об’єктивно освіта – цінність поліфункційна, інтегральна. Ні досвід пізнання, ні “чиста” діяльність, ні спілкування, ні залучення до культури не існують у структурі освіти самі по собі в їх чистому вигляді. Зміст освіти – перетворені свідомістю людини образи живого життя, продуктивної діяльності, взаємодії людей.

Соціально-освітній процес – цілеспрямоване накопичення і передача людського досвіду у всій його багатоманітності. Соціально-освітній процес неперервний, оскільки він відображає реальну неперервність життя, наступність поколінь. Разом з тим, цей процес суперечливий, неоднозначний, що відображає динаміку суспільного розвитку. Соціально-освітній процес – складна розгалужена система, в якій переплітаються, борються, доповнюють чи відкидають один одного безліч течій, напрямків, тенденцій.

У соціально-освітньому процесі начебто матеріалізується “поліфункційна” сутність освіти. Це можуть бути процеси, адекватні соціально-економічним умовам, і навпаки, ті, які протистоять їм, регульовані і саморегульовані, “накопичення” і “розтрати” освітніх фондів. Соціально-освітні процеси можуть бути орієнтовані на особистість чи на систему, можуть розкріпачувати чи поневолювати людину, ставати перманентними чи одноразовими, переривчатими, сприяти прогресу чи, навпаки, регресу.²

Соціально-освітній процес і соціально-освітній інститут – явища не тотожні. Їх зв’язок опосередкований освітньою ситуацією.

Соціально-освітній інститут – певна організація, за допомогою якої суспільство регулює взаємовідносини людей, соціальних груп, трудової, громадської і професійної діяльності. Соціально-освітній інститут виступає посередником у соціалізації, адаптації і реадaptaції людини на різних стадіях розвитку, а також забезпечує саме той рівень знань і в тому обсязі, в якому це необхідно.

Що ж таке “модель освіти”? *Модель освіти* – це універсальний спосіб, за допомогою якого здійснюється “запис”, “інтерпретація” і “передача” загальнолюдського досвіду у всій його багатоманітності. Свою роботу “модель” здійснює завдяки закладеному в ній механізму “наслідування і примноження”, тобто притаманному суспільству прагненню передавати свій досвід наступним поколінням, які у свою чергу передадуть примножене багатство своїм нащадкам. Використання “моделі освіти” державними системами відбувається в рамках тих соціальних завдань, які держава вважає необхідними і достатніми. Так, “модель освіти”, за своєю природою поліфункційна, стає монополією, орієнтованою на відтворення робочої сили. А соціальні інститути освіти, які повинні були б реалізувати ідею наслідування і примноження, поставлені на “конвеєр”, в якому загальна освіта здійснюється лише на початковій стадії, а потім замінюється професійною – і так упродовж усього життя людини. До тих пір, доки не відбудеться переорієнтація у поглядах на освіту як самоцінність, яка реалізується в поліфункційній моделі, відповідно—поліфункційних процесах, ситуаціях, суспільство лише умовно можна називати суспільством освічених людей.³

Перехід від “мономоделі” до поліфункційної моделі освіти – складний еволюційний процес. У ході заміни мономоделі поліфункційною поступово формуються і нові уявлення про призначення освіти дорослих у контексті загальноцивілізаційних процесів. Визначимо лише деякі з них.

По-перше, йдеться про те, що освітні процеси за своєю суттю еволюційні. По-друге, сфера освіти дорослих об’єктивно еkleктична. По-третє, всі прогнози і рекомендації в цій галузі мають відносний характер. По-четверте, освіта дорослих “космологічна”.

Освіта дорослих – єдиний цивілізований шлях піднесення особистості і вивільнення її потенційних творчих можливостей.

¹ Лесохина Л.Н. К обществу образовательных людей... / Теория и практика образования взрослых. — СПб.: ИОВ РАО, 1998. — С.29.

² Там же.— С. 31.

³ Лесохина Л.Н. К обществу образованных людей... — СПб., 1998. — С. 31.

3.2. Освітні орієнтації дорослих людей

Дорослій людині доводиться вирішувати різноманітні проблеми. Але вона може не усвідомлювати своєї причетності і відповідальності за те, що відбувається, може стверджувати, що від неї нічого не залежить, але будь-яку її позицію визначає реальність.

Об'єктивно-суб'єктивна зумовленість соціально значущої поведінки дорослого в галузі освіти – основа розробки комплексу заходів, спрямованих на формування його потреби в знаннях. Ця система, з одного боку, має спиратись на аналіз зв'язку освіти з найважливішими аспектами життя суспільства, з іншого – на особливості статусу і позиції дорослого, його ставлення до навколишнього світу, самого себе, освіти.

Дослідження з вивчення орієнтації дорослих у сфері освіти показали, що ставлення дорослого до освіти визначається не лише зміною його статусу, але й глибиною усвідомлення змін, які відбулися в його соціальному становищі.

Трудова діяльність є не просто новою, а першою виробничою соціальною роллю, пов'язаною зі зміною провідного типу діяльності, яка зумовлює “головні зміни в психічних процесах і психологічних особливостях особистості на даній стадії її розвитку”¹. Формування нового ставлення до навколишнього світу і самого себе зумовлене на цьому етапі розвитком реальних процесів, розмахом діяльності, мірою залучення людини до життя і рівнем її активності. Цим багато в чому зумовлена глибина усвідомлення кола нових обов'язків, певна перебудова досвіду і його структурних компонентів.

Це означає, що потреба в освіті – наслідок розвитку базових, фундаментальних потреб людини, які необхідно розглядати як єдину систему, всі елементи якої знаходяться у відношеннях взаємозв'язку і взаємовпливу. Це положення розкриває шляхи та методи формування і регулювання потреби дорослої людини в освіті. Тільки через вплив на всю систему потреб дорослого і можна збуджувати й спрямовувати його потребу в освіті. Разом з тим, потреба в освіті має і відносно самостійний характер. Вона не може бути розглянута в будь-якій діяльності і виявляється необхідним компонентом будь-якого її виду. В структурі потреб людини потреба в освіті є найближчою до пізнавальної потреби і є її конкретним вираженням.

Але пізнавальна діяльність є ширшою від освітньої, оскільки вона “не нормована” і міститься в будь-якому виді діяльності. Освітня ж діяльність має спеціально організований і регламентований характер, хоча ця регламентація видозмінюється залежно від етапу життєдіяльності дорослого і завдань освітнього циклу. З точки зору внутрішнього змісту потреби в освіті освітню діяльність можна розглядати як мету, у якій реалізується потреба. З точки ж зору всього комплексу потреб людини цю ж діяльність можна розглядати як засіб реалізації інших потреб. При цьому між засобом і метою здійснюються постійні взаємопереходи. Засіб, удосконалюючись, переходить в мету, а мета полягає у виробленні найбільш вдалого засобу. Важливу роль у подібній перебудові відіграє досвід особистості, в якому навчальний досвід є не простим компонентом, а умовою інтеграції особистості, цілісності її життєдіяльності.

У свою чергу перебудова досвіду, збагачення потреби в освіті визначається новим становищем суб'єкта діяльності в суспільстві, його місцем у системі суспільного розподілу праці. Широкий спектр стосунків, в які включається людина з початком трудової діяльності, – основа для оцінки необхідності освіти, її корисності, цінності.

Тому мотивація навчання дорослих виводиться з осмислення ними невідповідності між рівнем наявних знань і знань, необхідних для трудової діяльності, для усвідомлення змін у соціумі, у самому собі (Ю.М. Кулюткін, Л.М. Лесохіна, Г.С. Сухобська, С.Г. Вершловський та ін.). По суті підкреслюється здатність освіти задовольняти дві групи потреб: у фізичному і соціальному існуванні людей (Г.Г. Диліченський). Переживання зростання власних можливостей, які виникали при цьому в особистості, розглядаються як рушійна сила її активності (Л.І. Анциферова). Навіть в умовах досить жорсткого зовнішнього регулювання освітньої діяльності вважається, що рішення дорослого навчатися – результат вільного вибору.

В умовах соціальних змін, що відбуваються в суспільстві, виникає необхідність у педагогічному осмисленні нової ситуації і розробці нової парадигми освіти дорослих.

¹ Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1965.-С.503

Диференціація суспільства приводить до появи соціально-професійних груп дорослих, які характеризуються своїм ставленням до освіти. Це – працюючі (фахівці, зайняті в різних галузях народного господарства, — інженери, лікарі, вчителі, працівники науки та діячі мистецтва, держслужбовці і т. ін.); безробітні (ті, хто втратив роботу, непрацевлаштовані випускники вузів і т. ін.); військовослужбовці, звільнені в запас, пенсіонери, інваліди та ін.

Можна припустити, що визначальним в орієнтації дорослих у сфері освіти (чого і як навчатись) є субкультура кожної соціально-професійної групи. Найбільш значущим компонентом змісту освіти в даному випадку стане комплекс проблем, пов'язаних із життєвим і професійним самовизначенням представників цих груп.

“Проблемний” підхід до освіти потребує більш-менш чіткого визначення значущого у змісті освіти. Гіпотетично можна окреслити таку структуру проблем:

- за змістом — суспільні, природні, особистісні;
- за масштабом – глобальні, регіональні, локальні;
- за рольовою ознакою – професійні, батьківські, статеві, подружні і т. ін.;
- за етнічною ознакою – інтернаціональні, міжнаціональні, національні;
- за рівнем вирішення – здоровий глузд, емпіричний досвід, теоретичний аналіз;
- за сферами життєдіяльності – соціально-політичні, сімейно-побутові, виробничі та інші

проблеми.

У цьому контексті освіта виступає як засіб самореалізації дорослих, як процес формування досвіду вирішення значущих для них проблем на основі використання соціального досвіду й осмислення власного життєвого досвіду.

Освіта дорослих втрачає жорсткі інституційні рамки. Важливо з'ясувати роль і місце формальних, неформальних та інформальних інститутів освіти, особливо відзначивши спілкування як один із найважливіших “каналів” самоосмислення, реалізації потреби людини в передачі власного досвіду і створення середовища розвитку.

Що ж особливо важливо врахувати, щоб прогнозувати тенденції освіти дорослих у нашій країні?

Із позиції соціально-психологічної, як вказує Г.С. Сухобська, можна виділити принаймні кілька типів орієнтацій дорослих людей.¹

Соціально-прогресивний тип характеризується прагненням людини до самореалізації себе як члена соціуму. В яких формах проявляється така самореалізація? Через загальний стиль поведінки (доброзичливе ставлення до людей), через професію (прагнення досягти найвищого професіоналізму), через благодійність у різних її формах тощо.

Соціально-аморальний тип самореалізації особистості характеризується вузькою орієнтацією на власну вигоду, накопичування (для себе, для сім'ї, вузького кола друзів і т. ін.) безвідносно до інтересів інших людей (чи на шкоду їм).

Соціально-обмежений тип самореалізації характеризується прагненням знайти себе, самоствердитися в непримиримості до всіх, хто живе “за правилами”. Частіше за все такий тип характеризує людей з невисоким рівнем освіти й культури.

Соціально-злочинний тип самореалізації особистості характеризується прагненням самоствердитися, отримати вигоду виключно за рахунок здоров'я, достатку, життя інших людей.

Природно передбачити, що соціально-психологічні типи різняться не лише цілями і способами самореалізації, але й ставленням до освіти. Якщо людина за своїм світосприйняттям і моральними критеріями не усвідомлює потреби освіти, то освіта навряд чи “достукається” до її дому.

У сучасній ситуації особливо гостро усвідомлюється відсутність готових відповідей на питання, що хвилюють людину. Все частіше дорослій людині доводиться самій йти на пошук ефективних шляхів вирішення життєво важливих проблем, вступаючи у взаємодію з тими освітніми та інформаційними джерелами, які видаються їй найбільш надійними.

Ієрархія взаємообумовленості загальнолюдських, соціальних і особистісних інтересів фокусується в життєдіяльності окремої людини у вигляді її освітніх потреб та орієнтацій і визначає освітні уподобання і вибір дорослих.

¹ Сухобская Г.С. Социально-психологические факторы в образовании взрослых на рубеже веков // Образование взрослых в России на рубеже XXI века: проблемы и перспективы: В 2х ч. —СПб., 1995. — ч.І. — С.11-15.

Вивчення освітніх потреб і орієнтацій дорослих¹ фіксує високу зацікавленість у знаннях, що сприяють збереженню здоров'я людини, вихованню і розвитку дітей, ефективному спілкуванню з іншими людьми, самореалізації у професійно-трудовій сфері життя (табл.2.).

Таблиця 2

Потреби дорослих у знаннях, що забезпечують рівні сфери життєдіяльності (% до загальної кількості)

Вид життєдіяльності	%
Суспільно-політична діяльність	10
Професійно-трудова діяльність	61
Законодавство і право	46
Фінанси і економіка	40
Мистецтво і культура	51
Наука і дослідження	21
Релігійне і моральне життя	29
Передача досвіду	33
Спілкування з людьми	64
Виховання і розвиток дітей	66
Самовдосконалення	60
Збереження фізичного здоров'я	70
Охорона природи	53

Особливу роль відіграє вивчення освітніх орієнтацій людей, які мають активну освітню позицію. У конкретному дослідженні опитані свої освітні позиції визначили так:

- активна позиція: “Я постійно працюю над собою, розширюю свій кругозір” – 30%;
- нейтральна позиція: “Я навчаюсь у міру необхідності” – 50%;
- пасивна позиція: “Час навчатися для мене минув” – 20%.

Аналіз проблем, з якими зустрічаються люди, що мають активну життєву позицію, дозволяє констатувати, що ці люди:

- рідше фіксують наявність фінансових проблем, хоча їх матеріальний стан не відрізняється від середньостатистичної вибірки;
- рідше говорять про погане самопочуття;
- рідше фіксують конфлікти на роботі, загрозу втрати роботи;
- рідше скаржаться на самотність, втрату сенсу життя.

Аналіз освітніх орієнтацій людей, що мають активну освітню позицію, дає змогу зробити висновок, що ці люди значно більше цікавляться знаннями в галузі культури і мистецтва, науки і дослідницьких пошуків, передачі накопиченого досвіду. Саме ця група людей може виступати опорою для андрагога в його професійній діяльності.

Зміст освіти дорослих, спрямований на соціалізацію особистості, доцільно розглядати з таких позицій:

- освіта як джерело неперервного морально-духовного вдосконалення людини, її гармонійного розвитку, як засіб “особистісної самостійності”, обґрунтованого вибору життєвих цінностей;
- освіта як засіб, що сприяє виконанню різних соціальних ролей;
- освіта як можливість отримання професії;
- освіта як опора, яка дозволяє “втриматися на плаву” в екстремальних ситуаціях;
- освіта, яка дозволяє готувати спеціалістів в умовах нестабільної ситуації.

Андрагогіка розглядає освіту в контексті життєвого шляху людини. Її “університетами” стають не лише аудиторії і бібліотеки, а й колеги, друзі, діти, засоби масової інформації. Якщо дитина приймає здобуті нею знання, відчуваючи довіру й повагу до того, хто навчає, то доросла людина піддає знання аналізу й оцінці. Інформація, яку отримує дорослий, проходить внутрішню корекцію і відбір.

¹ Рабочая книга андрагога / Под ред. С.Г. Вершловского. — СПб., 1998. — С. 59.

Критерієм такого відбору частіше за все виступає власний досвід людини, її потреби, мотиви отримання знань.

Пріоритет інтересів і освітніх “замовлень” дорослих не знижують значущості соціокультурного, інтегрального змісту освіти. Доросла людина вирішує життєві проблеми за рахунок інтегрального змісту, залучається до роздумів над загальними питаннями, пов’язаними з визначенням для себе сенсу життя, свого місця в соціумі, свого громадянського обов’язку.

Система освіти дорослих, яка включає інтегративний зміст, буде більш стійкою до постійних життєвих змін.

Доросла людина так чи інакше включена в інформаційний процес за допомогою засобів масової інформації, преси, безпосереднього спілкування і т. ін. Суб’єктом освітньої діяльності дорослий стає тоді, коли усвідомлює необхідність у поповненні знань. Ця потреба може бути пов’язана з необхідністю підвищення кваліфікації, перепідготовкою, творчими пошуками, прагненням розібратися в реаліях життя сучасного суспільства, з інтересом до питань сімейного життя, виховання дітей, власного здоров’я тощо. У цьому випадку діяльність дорослої людини набуває систематичного характеру і спрямована на задоволення власних інтересів.¹

Здатність освіти задовольняти потреби дорослих виявляється в таких *функціях*:

■ **соціальної** – пов’язаній із задоволенням соціальних сподівань дорослих (орієнтацій, мотивів, життєвих планів);

■ **валеологічної**, вона передбачає створення таких умов, які забезпечували б комфортність навчання і таку його організацію, яка відповідає б особливостям розвитку дорослих;

■ **аксіологічної** – спрямованій на прилучення дорослої людини до глобальних цінностей, “загальнолюдського” мислення як умови виживання планети.²

Поліфункціональність робить освіту дорослих засобом захисту, фактором сприяння соціальній і професійній мобільності, формуванню відповідальності, розвитку світогляду.

3.3. Роль освіти в соціалізації різних груп дорослих

Існування різних груп дорослого населення, яке потребує підтримки (люди похилого віку, безробітні, жінки, інваліди та ін.) ставить перед системою освіти поряд із загальними і особливими завданнями, які потребують своїх способів реалізації.

Тому наступний етап у розгляді андрагогічних проблем пов’язаних із ознайомленням андрагогів із роллю освіти в соціалізації різних груп дорослих. Зокрема нам потрібно з’ясувати, з якими запитаннями, очікуваннями, установками включаються в освітній процес різні групи дорослих, що потребують особливої уваги і соціальної підтримки (інваліди, жінки, безробітні, пенсіонери та ін.), та якою повинна бути діяльність андрагога, щоб вона сприяла самореалізації дорослих.

Освіта в житті людей похилого віку. Розвиток системи освіти людей похилого віку не є на сьогоднішній день таким перспективним напрямком, як розвиток системи освіти дітей, підлітків, людей дорослого працездатного віку. Але допомога й підтримка людей похилого віку, яка так необхідна в умовах змін і нестабільного соціуму, розглядається однобічно, переважно в контексті соціальної і психологічної допомоги. Роль освіти в житті людей похилого віку, яка може виконувати функцію соціального захисту, значно применшена. Багатий соціальний і професійний досвід літніх людей, її творчий потенціал часто залишаються незадіяними. Соціальна активність даної вікової групи, її знання і досвід, а також здатність до сприйняття нового дають право говорити про те, що система освіти для літніх людей має великий потенціал для розвитку, незважаючи на соціально-економічні негаразди сьогодення. Отже, виділення групи осіб “третього віку” як об’єкта андрагогічного аналізу має широку соціально-педагогічну зумовленість.

Старість, похилий вік — особлива стадія людського життя, яка характеризується певною психосоціальною цілісністю.

Е. Еріксон стверджує, що основним конфліктом цієї стадії людського життя є конфлікт між цілісністю і безвихіддю. Відчуття цілісності виникає в того, хто відчуває задоволення, оглядаючись на

¹ Королева Е.Г. Образование в жизни пожилых людей // Рабочая книга андрагога. — СПб., 1998. — С. 60.

² Там же.

прожиті роки. Коли основні проблеми минулих стадій вирішені, самореалізація особистості здійснюється успішно. Для тих, хто, досягнувши похилого віку, розглядає своє життя як низку втрачених можливостей, характерне почуття відчаю, розчарування¹.

Звичайно, соціальне середовище і процеси, які відбуваються в ньому, впливають на соціально-психологічне самопочуття літніх людей. Соціологи схильні оцінювати вплив цих факторів як негативний, який суттєво обмежує можливості цієї групи населення. Можна назвати такі фактори:

- настання пенсійного віку, який дає підставу для відмови в продовженні трудової діяльності;
- соціальна політика держави, яка формує залежні, дискримінаційні статуси літніх людей;
- стереотипи суспільної думки, які формують певні уявлення про людей похилого віку;
- звуження соціальних, комунікативних, культурних зв'язків;
- зниження рівня матеріальної забезпеченості, що обмежує економічні можливості літніх людей;
- значні зміни у сфері зайнятості (безробіття, спад виробництва, перебудова економічних структур), які обмежують можливості людей похилого віку, навіть тих із них, хто здатен повноцінно працювати в галузі професійної діяльності.

Соціологи стверджують, що комплекс цих проблем, посилений несприятливими демографічними процесами, значною мірою звужує сферу соціальної самореалізації літніх людей, викликає таке погіршення становища цієї групи населення, яке визначають як "криза адаптації".

Кризові явища, які відбуваються в соціумі, породжують відчуття неповноцінності, непотрібності, невпевненості в собі. Так, за даними соціологічних досліджень, близько 90% пенсіонерів не впевнені в завтрашньому дні, на постійній поганій настрій вказують приблизно 30% пенсіонерів.²

Нині соціальні ролі людей похилого віку суттєво знизились. Літня людина в сім'ї незалежно від рівня освіти, культурного потенціалу, самооцінки, яка втратила економічну незалежність, повинна різко міняти свій соціальний статус і виконувати не властиві їй соціальні ролі. Ситуація, в якій опинились люди похилого віку, що здатні і бажають працювати, визначається як ситуація "незаслуженої соціальної відставки", втрати соціального статусу.

Повноцінне існування людини, особливо в похилому віці, залежить від наявності повноцінних соціальних і культурних зв'язків, можливостей комунікації, доступності засобів масової інформації. Отже, актуальною проблемою андрагогічного аналізу є вивчення шляхів і засобів збереження високого творчого потенціалу літніх людей у поєднанні з мудрістю, набутою роками, а також факторів, які зумовлюють ці процеси, що сприятиме організації навчання дорослих.

Потенційні можливості людей похилого віку до сприйняття нового можуть бути досить високими. Відомі численні факти високої творчої активності і продуктивності вчених, представників мистецтва, культури не лише в похилому, але й у значно старшому віці.

Але, на відміну від країн Заходу, в нашій країні сфера освіти для осіб "третього віку" є практично закритою. Сама система освіти дорослих значною мірою орієнтована на навчання, перепідготовку, підвищення кваліфікації осіб працездатного віку, оскільки це є соціально перспективним і економічно вигідним.

Слід згадати і позиції самих літніх людей, в яких упродовж багатьох років вироблявся певний стереотип, розповсюджений у суспільній свідомості: соціальні ролі людини похилого віку реалізуються переважно в сімейному приватному житті, а їх соціальна творча активність пов'язана в кращому випадку з можливістю навчатись, здобувати нові знання.

Безумовно, освітні орієнтації літніх людей, якщо такі мають місце, можуть і повинні бути різними. До факторів, які визначають їх специфіку, можна віднести і освітній та професійний статус людини похилого віку в минулому і нині, гендерні відмінності.

Освіта для дорослої людини є одним зі способів вирішення ряду важливих життєвих проблем. На кожному віковому етапі людина стикається з новим колом проблем. Для людей похилого віку це не лише проблеми матеріальні, а й проблеми психологічного характеру (турбота про здоров'я та його збереження; самотність; втрата рідних і близьких людей; відсутність взаєморозуміння з боку оточуючих; організація вільного часу, тощо). Отже, належним чином організована освіта людей похилого віку має виступати як засобом соціального захисту і психологічної стабільності, так і

¹ Эриксон Э. Дети и общество. — СПб, 1996.-С. 12.

² Герасимова Т.М. Пожилые люди современной России: стратегия жизни или выживания. — М., 1997. — С. 82.

способом інтеграції в комунікативний і культурний простір, і розглядатися як активна діяльність, спрямована на самореалізацію особистості.

Узагальнюючи досвід роботи з людьми похилого віку країн Заходу, Росії та незначний досвід нашої країни, можна визначити специфіку освітніх програм, які можуть бути адресовані літнім людям. Вони мають:¹

1. Сприяти більш активній інтеграції людей “третього віку” в політичне й економічне життя країни, міста (через участь і представництво в політичних партіях і рухах як спосіб вирішення актуальних для них соціально-економічних проблем).

2. Сприяти інтеграції літніх людей у культурно-освітній простір на основі врахування соціально-психологічних і статусних особливостей даної соціальної групи, життєвого і соціального досвіду людей.

3. Надавати допомогу в соціальній і психологічній адаптації, продовженні творчої і фізичної активності літніх людей, передачі досвіду, зміцненні здоров'я.

4. Робити акцент на актуальних проблемах сьогодення, сприяти розумінню й усвідомленню подій сучасності.

5. Забезпечити рольове навчання, яке допоможе літнім людям подолати кризові ситуації, пов'язані із переходом в новий соціальний статус.

6. Сприяти реалізації тих культурно-освітніх проблем, які характерні для конкретної групи слухачів. Але одночасно система освіти людей похилого віку повинна бути здатною поєднуватися з іншими освітніми системами (системі додаткової освіти, підвищення кваліфікації і т.п.) — освітні програми не повинні замикатися на колі питань, зумовлених лише особливим соціально-психологічним статусом літніх людей.

Враховуючи соціально-психологічну характеристику людей похилого віку, особливості їх життєвого шляху, можна визначити деякі принципи роботи андрагога з літніми людьми:

- Принцип партнерства, який передбачає рівноправну участь усіх учасників освітнього процесу у вирішенні групових проблем.

- Принцип координації, що передбачає вміння підводити учасників освітнього процесу до реалізації певних завдань, а також переводити процес освіти в режим самоосвіти.

- Принцип психологічної підтримки, який ґрунтується на використанні прийомів, здатних підвищити впевненість слухача у своїх силах, його самооцінку.

- Принцип взаємодії чи зворотного зв'язку, що допомагає оперативно виявити всі переваги і недоліки процесу навчання.

- Принцип біографічності, який дозволяє у процесі навчання звертатися до біографічних подій як учасників групи, так і керівника освітнього процесу. Андрагог, переосмислюючи пройдений життєвий шлях кожного окремого члена групи, може більш ефективно перейти до узагальнення й аналізу подій, фактів.

Освіта для людей похилого віку в Україні в умовах сьогодення повинна відігравати роль важливого засобу соціально психологічного захисту, розвитку соціальної згуртованості та підвищення соціальної активності громадян.

Безробітні в системі освіти. Для того, щоб раціонально організувати процес навчання безробітних, андрагог повинен добре орієнтуватися в широкому спектрі проблем, пов'язаних із цим явищем.

Безробіття для українців — явище несподіване і незвичне: сотні тисяч людей уперше в житті втратили роботу.

Люди, які залишились без роботи, звикли вбачати в державі свого захисника. Вони досить нечітко уявляють собі соціальну та економічну неминучість безробіття, що блокує процес прийняття на себе відповідальності за своє життя, заважає включенню до активного пошуку виходу зі складної ситуації, тобто гальмує розвиток адаптивних можливостей особистості.

¹ Королева Е.Г. Образование в жизни пожилых людей // Рабочая книга андрагога. — СПб., 1998. — С. 73-74.

Зважаючи на це, соціальна і професійна реабілітація безробітних має починатися з рефлексії подібної позиції й усвідомлення її непродуктивності.

Безробіття багато чого змінює в житті людини: знижується рівень життя, змінюється психологічний стан людини, скорочуються робочі і неформальні стосунки; збільшується кількість вільного часу.

До найбільш актуальних проблем безробітні відносять такі: “усвідомлення власної непотрібності”, “неповноцінність”, “пригнічений стан”, “стрес”, “відсутність життєвих стимулів”, “недовіра до всього”, “повна апатія до життя”, “моральне і духовне приниження”.

Будь-які зміни в житті, а тим більше втрата роботи, виступають у ролі своєрідного стресора.

Можна виділити три стадії адаптації до стресу:

- 1) реакція тривоги, яка мобілізує первинні механізми захисту від негативних екстремальних впливів;
- 2) стадія критичної усталеності, під час якої людина адаптується до стресора на певний період часу; якщо позитивних зрушень не відбувається, то виникає дистрес;
- 3) стадія виснаження (дистрес) — неминучий наслідок впливу досить сильного і досить тривалого стресора.

Таким чином, якщо на перших стадіях безробітний прагне мобілізувати енергію, шукає роботу, то на наступних стадіях він починає втрачати контроль над своїми діями й емоціями, при цьому прояви страху і безвиході змінюються несподіваними емоційними зривами (агресія, злість, горе). Багато людей втрачають інтерес до життя і впадають у депресивний стан.

Спеціаліст, який працює з безробітними, зустрічається із досить неоднорідною категорією дорослих. Вони по-різному реагують на ситуацію, по-різному з нею справляються.

Одним із найважливіших завдань андрагога є створення доброзичливої атмосфери успіху, яка б сприяла активізації внутрішніх ресурсів особистості.

Професійна освіта має доповнюватись підвищенням “особистісної кваліфікації”, тобто вмінням взаємодіяти в колективі, творчо підходити до вирішення проблем, брати на себе відповідальність, добувати досвід із помилок.

Таким чином, фахівці, які працюють із безробітними, повинні в певному розумінні виконувати функцію психотерапевтів, перетворюючи навчальну ситуацію на психологічно-оптимістичну.

Результативність професійного навчання безробітних залежить від того, наскільки повно програма навчання враховує особливості тієї категорії, на підготовку якої вона розрахована.

Особливості керівництва освітньою діяльністю інвалідів. У всьому світі набула широкого розголосу концепція соціально-психологічної реабілітації інвалідів, згідно з якою найбільш активну роль у цій реабілітації відіграють самі інваліди. Ця концепція ґрунтується на тому, що кожна людина, які б недоліки у своєму фізичному і психологічному розвитку вона б не мала, за умови активного включення до життя, створення певних умов, які б сприяли її реабілітації, здатна подолати свої недоліки, значно поліпшивши свій фізичний і психічний стан.

Значну роль у процесі соціально-психологічної реабілітації відіграє освіта в усіх своїх формах. Тільки постійна освітня діяльність здатна забезпечити всебічну соціально-психологічну підтримку інваліду, цінність якої полягає перш за все в тому, що людина усвідомлює, що фактично вона всього досягає сама. Якщо людина здатна досить глибоко проаналізувати результати своїх досягнень, то це дає їй шанс зняти багато внутрішніх обмежень і сумнівів відносно своїх можливостей.

Будь-яка освіта — це нові знання, нове усвідомлення світу, самого себе, людей, і тому вона завжди гармонізує людину зі світом, яким би складним не було її життя.

У нас на державному рівні діють певні програми соціально-педагогічної підтримки інвалідів. Залучення до професійно-освітньої діяльності здійснюється на кількох рівнях:

- спеціальні школи, які займаються професійною підготовкою;
- система початкової і середньої спеціальної освіти для інвалідів;
- система вищої освіти для осіб з патологією зору, слуху і т. ін.

У сучасних умовах розробляються і частково реалізуються психолого-педагогічні програми, спрямовані на комплексну реабілітацію інваліда і особливо на розвиток рефлексивних процесів.¹

¹ Социально-педагогические проблемы непрерывного образования инвалидов / Под ред. В.Г. Онушкина, С.С. Лебедевой. — СПб., 1997.

Безумовно, всі ці напрямки роботи ще потребують свого осмислення, доопрацювання, підтримки, але немає сумнівів, що в них закладений значний духовний потенціал, який сприяє становленню активної і самостійної позиції інваліда.

Соціальний захист інвалідів передбачає не лише матеріальну допомогу і соціальну оцінку з боку держави і суспільства, але і власну активну діяльність інвалідів, спрямовану на самореабілітацію.

Психологічною основою самореабілітації інваліда і його активного входження до соціуму є можливість самореалізації, тобто успішної діяльності, яка приносить задоволення для самої особистості.

Соціально-психологічний захист і соціальна допомога інвалідам передбачає створення спеціальних умов, які б сприяли самореалізації в різних сферах їх життєдіяльності: у праці, спілкуванні, освіті, у власній творчості.

Важливу роль в реабілітації інваліда, як засвідчує світовий досвід, відіграє спорт і арттерапія — найбільш доступні і прості форми самореалізації особистості.

Андрагог, який працює з дорослими інвалідами, поряд із професійною освітою у певній галузі повинен володіти досить глибокими практичними знаннями у галузі психоаналізу і психотерапії, соціальної терапії, оскільки будь-яка система освіти інвалідів завжди передбачає їх соціальну і психологічну підтримку, стимуляцію їх спрямованості на позитивну (і разом з тим адекватну) оцінку своїх досягнень і здатності долати труднощі, пов'язані з їх недугами, що й забезпечує їх досить безболісне входження в соціум і життя в ньому.

Особливого значення набуває раціональне поєднання управління і самоуправління в організації освіти інвалідів на всіх основних рівнях діяльності соціальних інститутів освіти і оптимальне поєднання державного управління освітою інвалідів і приватних ініціатив, які сприяють розвитку всіх видів освіти.

3.4. Грамотність як соціальний індикатор і показник ефективності освіти

Проблема грамотності є своєрідною призмою, крізь яку найбільш чітко і повно проглядається все коло завдань, що стоять сьогодні перед системою освіти в цілому і її окремими ланками, грамотність – показник соціально-культурного статусу суспільства і кожного його члена. У цьому понятті інтегрується зв'язок освіти і багатопланової діяльності. Високий індекс цього зв'язку вказує на процвітання суспільства, низьке його значення застерігає від соціальної кризи. Грамотність як індикатор суспільного благополуччя може розглядатися в контексті загальнолюдських цінностей, професійних установок особистості та її моральних принципів. Неграмотність – симптом соціальної кризи, масштаб якої важко охопити. Мова йде про біду, яку можна прирівняти до екологічних потрясінь, в епіцентрі її – людина.

Об'єктивно рівень грамотності свідчить про соціально-економічний та соціокультурний статус суспільства, його моральний стан, соціальну справедливість. Щедрість у наданні всім громадянам можливості реалізувати право на освіту – закон соціального благополуччя суспільства. Якщо суспільство перестає цікавитися освітою, то незалежно від причин такого "прохолодного ставлення" потрібно готуватися до соціальної кризи.

Рівень грамотності – пряме свідчення того, на формування якого типу особистості орієнтована освітня система. "Моно модель" освіти орієнтована головним чином на спеціальну професійну підготовку моделі означає перш за все поєднання професійної і культурної підготовки на основі загальної освіти, початків грамотності.

Нові явища у різних сферах життєдіяльності людей (технологія, економіка, політика, культура) неминуче зачіпають їх інтереси і вимагають від них певної переорієнтації, а також нових установок, знань і вмінь, а часом і нового розуміння звичних речей і обставин. Освіта дорослих має допомогти людям правильно зорієнтуватися у реальній ситуації. Але це можливо за умови перегляду освітньої політики в цілому чи її окремих компонентів.

Соціальні зміни, які зумовлюють необхідність нових підходів до проблеми грамотності, поділяються на два основні види:

- поточні зміни в окремих аспектах суспільного життя, які потребують негайної реакції від тих чи інших освітніх закладів і відповідної модернізації її діяльності;
- глобальні стійкі тенденції культурно-історичного процесу, врахування яких необхідне при розробці довготермінової освітньої стратегії, яка передбачає узгоджене реформування усіх освітніх структур.

Проблема грамотності нині зовсім не та, якою вона була в часи, що дали початок масовому навчанню населення рідної мови. В наші дні обсяг і зміст цього поняття уже не можуть бути охарактеризовані через звичне значення термінів, які походять від латинських і слов'янських назв писемного слова. Нині теорії “грамотності” надається статус одного із ключових понять у теорії діяльності соціального суб'єкта. Такий поворот думки означає погляд на грамотність як на базовий елемент здатності людини до компетентної участі в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Центральне питання проблеми грамотності – чого вчити сучасну людину? Щоб дати предметну відповідь, необхідно взяти до уваги, як мінімум, десять факторів, які зумовлюють характер і зміст вимог до результатів освіти в сучасному суспільстві:

- збільшення багатоманітності суспільного життя;
- його загальне і всебічне ускладнення;
- новий зміст його основних процесів;
- інтеграція різних сфер життєдіяльності суспільства;
- загальне розширення спектра видів діяльності людини;
- швидке моральне старіння колись набутої компетентності;
- динамічно зростаючий обсяг соціального досвіду;
- скорочення термінів його функціональної придатності;
- звуження попиту на репродуктивну діяльність;
- розширення попиту на новаційно-креативні форми активності.

Зміни соціальних вимог до результатів освіти відбуваються одночасно за двома осями системи координат: а) вглиб, тобто по вертикалі – у вигляді підвищення рівня складності знань і вмій, які потрібно засвоїти; б) вшир, тобто по горизонталі — у вигляді загального кількісного зростання і розширення багатоманітності навчальних завдань. Життя поставило систему освіти перед дилемою – компетентність чи всебічність? Сучасна концепція грамотності має дати відповіді на питання про ефективні способи її реалізації.

Під **грамотністю** розуміють результат систематизованої навчальної діяльності, вираженої в активному оволодінні знаковою системою природних і штучних мов, а також у здатності використовувати дану систему з метою пізнання навколишньої дійсності і вирішення проблем, які виникають у ході практичної діяльності.

Термін “грамотність”, який походить від назв читання і письма, змінює свій зміст в міру розширення спектра навчальних дисциплін. Нині ми говоримо про комп'ютерну, екологічну, правову, політичну, економічну, географічну грамотність, маючи на увазі засвоєння комплексу відповідних знакових систем і вмій оперувати їх елементами. Еволюція поняття “грамотність” характеризується двома тенденціями: “універсалізація”, виражена у прагненні визначати цим поняттям увесь комплекс знань і вмій; зміщення акценту з обізнаності на компетентність.

Говорячи про грамотність, необхідно розрізняти її активні і пасивні форми. Пасивна грамотність як гностичний феномен складається із сукупності систематизованих знань і базується на адекватному розумінні людиною навколишнього середовища. Під активною грамотністю розуміють здатність до компетентних і ефективних дій, вона є соціальним феноменом, тому що від її рівня залежить міра реалізації життєво важливих інтересів людини і характер її взаємовідносин із суспільством.

Різноманітність видів діяльності сучасної людини свідчить про те, що види грамотності також різноманітні і піддаються класифікації. Можна стверджувати, що видів грамотності існує рівно стільки, скільки є видів діяльності. До найбільш суттєвих для людини як суспільної істоти можуть бути віднесені¹:

- **технологічна грамотність** – здатність комплексно й ефективно вирішувати проблеми в галузі професійних знань;
- **економічна грамотність** – знання теоретичних основ господарської діяльності, розуміння сутності економічних зв'язків і відносин, уміння аналізувати конкретні фінансово-економічні ситуації;
- **громадсько-правова** – знання і розуміння своїх прав і обов'язків у широкому контексті суспільного життя;

¹ Проблемы функциональной грамотности: Сб. науч. тр. — СПб., 1993. — С. 12-16.

- **політична** – розуміння соціальної природи влади, уміння і навички ведення загальних справ і захисту загальних інтересів;
- **соціально-комунікативна** – здатність розуміти інших, оволодіння “мовою” вербального і невербального спілкування, навички взаєморозуміння і соціальної діяльності;
- **загальнокультурна** – знання з галузей природничих, суспільних і гуманітарних наук, а також культури;
- **гностична грамотність** – уміння правильно вчитися і поглиблювати розуміння життя на основі інтеграції теоретичного знання і соціального досвіду. Даний вид грамотності є необхідною передумовою всіх інших.

Як особливий вид можна виділити **методологічну грамотність**, сутність якої полягає в активному оволодінні способами пізнання, операціями мислення, аналітичними уміннями і прийомами практичних дій, спеціальними для всіх видів діяльності.

Наведена класифікація характеризує грамотність в її горизонтальному вимірі, вона демонструє різноманітність її видів і дає уявлення про основні компоненти, з яких складається сучасний стандарт грамотності. В середині кожного із видів існує певна градація, яка характеризує грамотність у її вертикальному вимірі і дозволяє уточнити якісні параметри стандарту грамотності, це ступені чи рівні грамотності, які визначають величину творчого потенціалу людини і таким чином міру ефективності її діяльності. Відповідно до цього можна запропонувати таку градацію послідовних ступенів¹:

- елементарна грамотність, яка нібито відчиняє людині двері до сховища інтелектуальної культури і дозволяє їй брати участь у відносно простих видах соціальної діяльності;
- базова загальнокультурна грамотність, яка забезпечує можливість оволодіння теоретичними основами професійної та іншої діяльності, засвоєння основ наук та інших знань про людину, природу, суспільство;
- функціональна чи практично зорієнтована грамотність, яка дозволяє зі знанням справи брати участь у різних видах сучасної діяльності, базується на успішному засвоєнні теоретичних знань і наявного практичного досвіду в різних сферах суспільного життя (технологія, економіка, політика, культура);
- творча грамотність, яка передбачає здатність до комплексної новаторської діяльності, уміння створювати нове, збагачувати наявний досвід особистим внеском.

Проблема грамотності багатогранна, від трактування проблеми грамотності залежить розуміння сутності завдань, які стоять перед системою освіти. Розробка сучасної концепції грамотності – необхідний етап у теоретичному обґрунтуванні ідеї неперервної освіти. Грамотність – якісна характеристика соціального і життєвого досвіду людини.

Питання для роздумів і дискусій

1. Яке місце посідає освіта в структурі людської діяльності?
2. У чому полягає специфіка освіти як одного з видів людської діяльності?
3. Що ви розумієте під соціально-освітнім процесом?
4. Поясніть значення тези “освіта – єдиний цивілізований шлях піднесення особистості і вивільнення її потенційних творчих можливостей”.
5. Дайте визначення поняття “грамотність”.
6. Від чого, на вашу думку, залежить різноманітність видів грамотності?
7. Чи згодні ви з думкою, що грамотність – це якісна характеристика соціального і життєвого досвіду людини?
8. Який смисл ви вкладаєте в поняття “третій вік”?
9. Сформулюйте мету і завдання, які, на вашу думку, слід вирішувати в роботі з людьми похилого віку.
10. Спробуйте оцінити специфіку освітніх потреб чоловіків і жінок.
11. Яка роль освіти в професійній і соціально-психологічній реабілітації інвалідів?

Література

¹ Проблемы непрерывного образования: педагогические кадры // Инф. бюллетень. — СПб., 1997. — № 10. — С. 5-7.

1. Агапова О. Образование и пожилые люди: опыт Германии // Новые знания. — 1997. — №1.
2. Владисловлев А.П. Непрерывное образование: проблемы и перспективы. — М., 1978.
3. Висьневска-Рошковска К. Новая жизнь после шестидесяти. — М., 1991.
4. Вершловский С.Г. Общее образование взрослых: стимулы и мотивы. — М., 1987.
5. Лесохина Л.Н. К обществу образованных людей... (Теория и практика образования взрослых). — СПб., 1998.
6. Образование взрослых в СССР: Состояние и проблемы. — Л., 1991.
7. Образование взрослых в России на рубеже XXI века: проблемы и перспективы: В 2-х ч. — СПб., 1995.
8. Онушкин В.Г., Огарев Е.И. Образование взрослых: Междисциплинарный словарь терминологии. — СПб., 1995.
9. Проблемы функциональной грамотности взрослых: Сб. науч. тр. — СПб., 1993.
10. Социально-педагогические проблемы непрерывного образования инвалидов / Под ред. В.Г. Онушкина. — СПб., 1997.
11. Шеметов В. Оценка результативности программ профессионального обучения незанятых граждан // Человек и труд. — 1997. — №3.

РОЗДІЛ 4. НЕПЕРЕРВНА ОСВІТА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ

4.1. Концептуальні основи створення системи неперервної освіти

Філософсько-педагогічна ідея неперервної освіти уособлює поєднання декількох змістових цілеспрямовань. Це передусім усвідомлення освіти як процесу, що охоплює все життя людини: це невинне цілеспрямоване засвоєння людиною соціокультурного досвіду з використанням усіх ланок існуючої освітньої системи; це дотримання означеного принципу організації освіти, освітньої політики, спрямованої на створення умов для навчання людини впродовж усього її життя, забезпечення взаємозв'язку і спадковості різних ланок освіти. У теорії і практиці неперервної освіти особливий акцент робиться на освіті дорослих за межами базової освіти — набуття і підвищення кваліфікації, перепідготовка у процесі зміни професії, освіта у процесі адаптації до зміни соціальних умов, освіта в умовах дозвілля тощо¹.

¹ Даринский А.В. Кого и как включать в систему образования взрослых // Педагогика. — 1995. — № 2. — С. 61-64.

У сучасному суспільстві неперервна освіта набуває характеру парадигми науково - педагогічного мислення. Світова педагогіка виробила чимало понять для означення неперервної освіти як процесу. Серед них — "продовжувана освіта", "довічна освіта", "довічне учіння", "перманентна освіта", "подальша освіта", "освіта дорослих" тощо¹. Є також поняття "поновлювана освіта" — одержання освіти "частинами" впродовж життя, відхід від практики тривалого навчання у вузі, відірваного від трудової діяльності, чергування освіти з іншими видами діяльності, зокрема з професійною. Філософсько-педагогічну концепцію неперервної освіти свого часу висунув і обґрунтував видатний педагог Ян Амос Коменський, який у "всезагальному вихованні" вбачав могутній засіб прилучення всіх без винятку людей до культури, "до всезагального виправлення справ людських". Коменський всеосяжно структурував цілісну картину виховання і самовдосконалення особистості впродовж усього життя: "школа народження" (період внутріутробного розвитку); "школа дитинства" (період раннього дитинства до 6 років); "школа пізнього дитинства" (від 6 до 12 років), в якій закладається фундамент освіти рідною мовою; "школа отрочтва" (від 12 до 18 років), уявлювана як "гімназій мов і мистецтв, особливо латини та інших учених мов з енциклопедією наук і мистецтв, моралі і пристойності", з досягненням мети розвитку здібностей та "введення нагромадженого почуттєвого лісу пізнання у певні форми" логічного мислення; "школа молодості" як школа подорожей для осмислення і вдосконалення обраної життєвої справи. Стосовно ж дорослих уявлялась "школа зрілості" (критерієм зрілості є "ведення справ", досягнення того способу життя, про який мріялось у молодості), яка охоплює "мистецтва гарного життя та успішної діяльності, чи життєву практику" з трьома класами, чи ступенями, - для тих, хто розпочинає свою життєву справу, продовжує і завершує її. Основний метод цієї школи — внутрішні монологи, "щоб кожна освічена людина розмірковувала сама з собою, висловлюючи всі можливі випадки і приймаючи рішення"². "Школа старості" позначає ту останню частину людського віку, яка увінчує кінець життя. Але й похилі люди, за переконанням Коменського, мають підпорядковуватись законам досконалості, бо все життя є нижчою школою підготовки до "академії вічності", тому й ця школа "повинна мати своїх наставників і свої правила, свої уроки і завдання, свою дисципліну, щоб і для похилих людей продовження життя було просуванням уперед"³. Нарешті, "школа смерті" є підготовкою і переходом у світ вічності.

У сучасних умовах зацікавленість дослідників проблематикою неперервної освіти пов'язана з освітніми наслідками НТР. У повоєнні роки (після Другої світової війни) в індустріально розвинених країнах освітня політика орієнтувалась на завдання підготовки й удосконалення робітників засобами продовження освіти за межами загальноосвітньої школи. В країнах, що розвивалися, неперервна освіта стала функціональним доповненням до діяльності недостатньо розвинених шкільних освітніх систем. З кінця 60-х років неперервна освіта стала неодмінним атрибутом освіти дорослих. І в наш час її проблематика концентрується у сфері андрагогіки.

У соціально-освітній практиці неперервна освіта зводиться до додаткової і продовжуваної освіти дорослих (за межами базової освіти) як засобу входження у професію, у підвищення кваліфікації, у зміну професії. Гострота проблем неперервної освіти стосовно дорослих пов'язана з її високим потенціалом, особливою значущістю для державної освітньої і соціальної політики в умовах соціально-економічних змін у сучасному світі, в які безпосередньо втягується доросле населення.

Останнім часом особливо інтенсивно розвивається неперервна освіта дорослих з акцентом на гнучкі освітні послуги, в яких поєднується загальноосвітня і професійна підготовка (навчальні центри, центри освіти дорослих, відкриті університети, регіональні (общинні) коледжі¹.

Важливим механізмом інтеграції освітніх закладів у діючу систему формальної освіти є їх акредитація з боку держави чи конкретних інституціалізованих навчальних закладів (коледжів, університетів тощо). Проблематику неперервної освіти можна умовно поділити на дві сфери. Перша пов'язана з побудовою неперервної освіти як частини соціальної практики (соціально-освітній аспект неперервної освіти). Друга — із самим процесом освоєння людиною нового життєвого, соціального досвіду (психолого-педагогічний аспект неперервної освіти). Слід наголосити на функціях неперервної

¹ Антов Н.А. Непрерывное образование и ВУЗ. — М., 1989.

² Коменский Я.А. Избр. пед. соч.: В 2-х т. —Т.2. —М., 1982. — С. 449.

³ Там же. — С. 451-452.

¹ Алибекова Г.З. Учебно-педагогические комплексы в системе непрерывного образования // Сов. педагогика.-1992.-№ 9, 10.- С.54-60.

освіти, серед яких вирізняються компенсуюча (ліквідації прогалин базової освіти), адаптивна (оперативна підготовка і перепідготовка в умовах змінної виробничої і соціальної ситуації), розвиваюча (задоволення необумовлених прагматично духовних запитів особистості, потреб творчого зростання).

Канали реалізації неперервної освіти охоплюють усю сферу формальної і неформальної освіти, включають державну освітню систему, приватні навчальні заклади, очне, вечірнє і заочне навчання. Неабиякі можливості здійснення неперервної освіти забезпечуються каналами так званої "дистанційної освіти" (засоби поштового зв'язку, теле- і радіокомунікації, комп'ютерного доступу до банків інформації телефонними каналами і т. ін.), що пов'язане зі зростанням рівня інформатизації суспільства, розширенням можливостей доступу до різних інформаційних фондів. Навчальні заклади все більше і більше виконують орієнтуючу роль у взаємодії людини із гнучкою та інформаційно розгалуженою освітньою сферою. Важливою і неодмінною рисою "учіння впродовж усього життя" стає самостійний вибір кожною людиною освітніх цілей і засобів її досягнення. Ідея неперервної освіти пов'язана із переходом освітньої теорії і практики від парадигми викладання до парадигми самоосвіти. Це означає її перехід у засіб творчого зростання особистості, конструктивного подолання ситуації соціальної і професійної життєвої кризи. Для психолого-педагогічних досліджень важливою сферою проблематики неперервної освіти є проблема самоактуалізації людиною своїх цінностей і творчого потенціалу в освітньому процесі. Неперервна освіта в її широкому розумінні не обмежується часом, термінами, простором, місцем учіння, методами учіння; вона об'єднує всю діяльність і ресурси у сфері освіти і спрямована на досягнення гармонійного розвитку природного потенціалу особи і прогресу у перетворенні суспільства. Водночас неперервна освіта розглядається і як засіб зв'язку та інтеграції елементів існуючої системи освіти, як основоположний принцип організаційної перебудови різних ланок освіти. Вона характеризується гуманізмом; демократизмом (рівністю доступу); всезагальністю (включеністю всього населення до різних структур і рівнів освіти); інтеграцією (формальних і неформальних структур традиційного і нового типу); гнучкістю (навчальних планів і програм, способів організації навчального процесу); варіантністю стратегій учня, зв'язком з життям індивіда (релевантністю); професійною і соціальною діяльністю.

Неперервна освіта в Україні набуває особливого значення в умовах формування ринкових відносин, своєрідної соціокультурної ситуації, за якої гнучкість і мобільність не зводяться лише до сфери виробничого функціонування людини, але й стають як соціальною, так і особистісною проблемою, і безпосередньо відбиваються на освітній сфері, особливо стосовно освіти дорослих. Важливого значення набувають соціально-практичні і науково-прикладні підходи до неперервної освіти, спрямовані на гуманізацію, переорієнтацію зі знеособлених потреб держави чи відомств на освітні потреби людини, включення освітнього процесу в контекст соціального і виробничого життя людини, її особистісного поступу. Розробка і впровадження в Україні неперервної освіти пов'язані з відходом від жорсткої централізації у традиційному для країни державному регулюванні освітньої системи, її переключенням у режим широкої і гнучкої мережі освітніх послуг.

Думка про те, що навчання має здійснюватися протягом усього життя і таким чином бути безперервним, не є новою. У стародавніх грецьких рукописах можна відшукати багато тверджень, що стосуються безперервної освіти в її сучасному розумінні. У змісті цього поняття, як його уявляли античні мислителі, переважали галузі, пов'язані з мистецтвом. Програми, що пропонувалися, включали питання літератури, культури, політики, релігії. Тим самим акцент робився на загальнокультурному розвитку людини. Звичайно, ранні стадії розвитку безперервної освіти мали деякий вплив на формування її сучасних завдань. Але в основному вони сформувалися протягом останніх трьох століть.

Тривалий час неперервна освіта ототожнювалася з освітою дорослих. Причому справа обмежувалася тільки навчанням тих, хто не встиг одержати в дитинстві достатньої освіти. У XVIII столітті таке навчання зводилося переважно до морального і релігійного вдосконалення людини. З появою на початку XIX століття перших технічних шкіл (спочатку в Англії, а потім і в інших розвинутих країнах) було поставлено питання про необхідність ширшого підходу до проблеми безперервної освіти. Основними галузями стали політика, наукові знання, ремесла, натуральна філософія, технологія бізнесу, практична медицина, а головним напрямком поступово стало компенсуюче навчання дорослих. При цьому навчання релігійних основ для деяких форм масової освіти залишалось незмінним протягом довгих років.

З початку ХХ століття до середини 60-х років американські вчені виділяють у розвитку безперервної освіти залежно від завдань, які перед нею і ставилися, три періоди¹. У перший період (1919-1929 рр.) вона розглядалась як інструмент для проведення соціальних реформ та соціальних реконструкцій. Перед учнями ставили мету усвідомити ідеали "хорошого життя" і "хорошого суспільства". Ця "ідеалістична" традиція є радикальним відходом від орієнтації перманентної освіти на компенсуючу освіту дорослих.

На початку 30-х років інтерес до соціальних змін став спадати і сформувалася "професійна точка зору" на неперервну освіту. Суть її полягала в тому, що об'єктом освіти стала галузь інтелекту, ідей, інформації та її використання. Цей період (1930-1946 рр.) визначався економічною кризою у західних країнах і Другою світовою війною. Вчені знову починають розглядати перманентну освіту як компенсуюче навчання дорослих, що ліквідує недоліки, пов'язані із застарілими знаннями або з вадами існуючої системи освіти, а також поповнює знання відповідно до вимог виробництва.

Для третього періоду (1947-1964 рр.) характерним було зосередження уваги на проблемах підвищення кваліфікації, вивченні шляхів зміни професії. Зокрема розроблялись питання функціональної освіти, організації різних форм підвищення кваліфікації, головним чином тих, хто навчався. В цей час неперервна освіта стає професійною, і її проблеми досліджуються спеціалістами у галузі освіти дорослих.

Із середини 60-х років багато вчених-педагогів і діячів народної освіти починають розглядати неперервну освіту не лише як сферу навчання дорослих, але і як повну систему освіти в умовах науково-технічної революції та суспільно-економічних змін. Це обумовлюється тим, що в перманентній освіті побачили організаційний принцип для реформи всіх освітніх систем і подолання кризових явищ в освіті, що було викликано науково-технічною революцією і швидкими темпами соціальних перетворень. Одночасно була сформульована й альтернативна (більш вузька) ідея неперервної освіти з метою одержання "джоб кваліфікейшн" — кваліфікації, необхідної для роботи у різних галузях виробництва. Проте такий підхід скоро виявився недостатнім. Ставало очевидним, що функціональна освіта має вузьку сферу застосування, в той час як соціально-економічний і науково-технічний розвиток вимагає інтеграції професійної і загальної освіти.

Із середини 70-х років у західній літературі все активніше обговорюються питання про такий розвиток безперервної освіти, що забезпечує "лайф кваліфікейшн", тобто освіту, яка дає людині можливість пристосуватися до життя у сучасному суспільстві. В основі даної концепції лежить ідея поєднання професійної освіти або підвищення кваліфікації із загальною освітою на різних рівнях. Поступово приходять до розуміння того, що найбільш перспективною системою освіти майбутнього є неперервна освіта, а неперервне навчання в умовах сучасного індустріального розвитку стає умовою і необхідністю індивідуального і суспільного виживання.

Незважаючи на це, ще немає точного визначення поняття неперервної освіти. Сучасні підходи до розуміння суті неперервної освіти досить суперечливі. В одних випадках її ототожнюють з неперервним навчанням, вважаючи, що досить механічно об'єднати всі ступені навчального процесу, щоб усунути протиріччя і тупикові ситуації в освіті. Інші вважають, що достатньо буде доповнити наявну систему новими ланками. Про нерозуміння суті неперервної освіти свідчить і створена нещодавно концепція неперервної освіти. В ній дається таке визначення: "Неперервна освіта як педагогічна система — це цілісна сукупність засобів, способів і форм набуття, поглиблення і розширення загальної освіти, професійної компетенції, культури, вихованості, громадської і моральної зрілості, естетичного ставлення до дійсності".¹ Таке визначення неконструктивне. Нечіткість його зумовлена і застосуванням таких термінів, як "цілісна система", "базова освіта" тощо. Справді, якщо вважати, що базова — це початкова освіта, то тоді неперервна освіта зводиться повністю до середньої. Крім того, вже в минулому столітті існувала сукупність "засобів, способів і форм набуття, поглиблення і розширення загальної освіти, професійної компетенції, культури, вихованості, громадянської і моральної зрілості, естетичного ставлення до дійсності". Виходячи з такого нечіткого визначення, можна дійти висновку, що тоді теж мала місце неперервна освіта. В той же час, коли ми занадто багато вимагатимемо від цілісної системи, неперервна освіта ніколи не зможе бути реалізованою. Не можна не

¹ Cotton W.E. On behalf of Adult Education: A Historical Examination of the Supporting Literature. — Brookline, 1968. — 115p.

¹ Концепция непрерывного образования /Бюллетень Государственного Комитета СССР по народному образованию: Сер. "Высшее и среднее специальное образование". — 1989. — №7. — С. 9-20.

погодитися з А.Х. Богомоловою, яка пише: "Концепції неперервної освіти з'являються, як гриби, але жодна з них не задовольняє нас сьогодні".¹ Таким чином, ідея, що виникла у суспільстві вже багато років тому, ніяк не може реалізуватися.

Аналогічний висновок робить і один з найбільш відомих спеціалістів з неперервної освіти А.П. Владиславлев: "Поки мало хто по суті усвідомлює, що неперервна освіта вимагає принципових змін у підходах до організації всієї системи освіти... концепція освіти — як базової, так і допоміжної — сьогодні повинна принципово відрізнитися від тієї, до якої ми звикли. Зокрема на Заході така концепція вже створена, і вона абсолютно не схожа на нашу".²

Західні фахівці вважають, що неперервну освіту слід розуміти, по-перше, як головний принцип організації системи освіти, а по-друге, як систему, що охоплює всі рівні освіти від дошкільної до післявузівської і забезпечує людині можливість накопичення й удосконалення професійних і загальнокультурних знань протягом усього життя.³

Що ж може дати людині і суспільству неперервна освіта? Одні вчені впевнені в тому, що її розвиток дозволить актуалізувати знання, дасть змогу оволодіти новими професійними кваліфікаціями і вдосконалити вже набуті. Інші вважають, що з'явиться можливість скоротити розрив між досягненнями науки, техніки і культури та рівнем знань середньої людини в цих галузях. Ще інші сподіваються на те, що будуть ліквідовані бар'єри, які розділяють різні типи і рівні наявної системи освіти, а це дозволить тісніше зв'язати школу з життям.

Отже, йдеться про те коло завдань, які постають перед системою безперервної освіти, що формується у різних країнах і має задовольнити попит у знаннях людей будь-якого віку.

Найважливіші проблеми неперервної освіти пов'язані з інтеграцією усталеної освітньої системи і навчальних закладів нового типу, координацією й інтеграцією української освіти зі світовим освітнім співтовариством. У деяких країнах діють регіональні й міжнародні центри, які розробляють проблематику і координують програми та інформаційний обмін з питань неперервної освіти, переважно дорослих. Зокрема Європейський центр з питань неперервної освіти і дозвілля, Африканська асоціація з грамотності й освіти дорослих, Європейська асоціація з освіти дорослих тощо. Особливої ваги у світі набула Американська національна асоціація з освіти дорослих і неперервної освіти. З 1973 року діє Міжнародна рада з освіти дорослих.

4.2. Принципи цілісної системи неперервної освіти

Не може викликати заперечення той факт, що становлення і розвиток єдиної системи неперервної освіти — це складна комплексна проблема міжнаукового характеру. Для обґрунтованого вирішення вона вимагає залучення спеціалістів різних наук — філософів, соціологів, економістів, психологів, інженерно-технічних працівників, діячів культури, мистецтва та ін.

Відомо, що цілі освіти ієрархічні, поліструктурні, різноманітні. Вони залежать від соціально-економічних потреб суспільства на кожному конкретно-історичному етапі його розвитку, з одного боку, та від мотивів, інтересів, запитів особистості — з іншого. Таким чином, освіта повинна мати властивість оперативної адаптивності, гнучкості та динамічності. Мається на увазі не лише прагматичне пристосування до суттєвих і перспективних потреб відповідної галузі виробництва, але й більш широке задоволення різноманітних запитів та інтересів самої людини з урахуванням її індивідуальних властивостей і соціальних вимог.

Першочергове завдання сучасної педагогічної науки якраз і полягає в тому, щоб, визнавши об'єктивне різноманіття, природний плюралізм цілей освіти, зробити наступний крок — показати, як у реальному навчально-виховному процесі на кожному зі ступенів освіти реалізувати її, маючи на увазі не тільки формування відповідних знань, умінь та навичок, але й всебічний розвиток творчих можливостей, світоглядних і поведінкових якостей особистості.

Динамічність науково-технічного прогресу, зміна змісту, характеру праці, поява нових об'єктів і напрямків у всіх галузях діяльності людини передбачають систематичне оновлення, поповнення і

¹ Богомолова А.Х. Псевдопроблема или реальная программа действий // Вестн. высш. шк. — 1989. — № 6. — С. 46-48.

² Владиславлев А.П. В поисках концепции // Вестн. высш. шк. — 1989. — №6. — С. 48-50.

³ Apps J.W. Improving Practice in Continuing Education. — N.Y. — L. — Toronto, 1986. — 220 p.

перетворення знань, умінь та навичок, підвищення кваліфікації людини. З цим пов'язана необхідність створення єдиної системи неперервної освіти.

Неперервна освіта — веління науково-технічної цивілізації, еволюційно-поступального розвитку суспільства. Під впливом цих факторів відбуваються величезні зміни в системі освіти. До тих, які мають міжнародне визнання, можна віднести такі положення:

- право на освіту в будь-якому віці;
- пріоритетне завдання освіти — забезпечити людину розумінням наукової картини навколишнього світу, знаннями, вміннями і навичками, необхідними для повноцінної творчої праці, яка б приносила задоволення життям у сучасному суспільстві;
- орієнтація при виборі змісту, форм та методів навчання на інтереси розвитку людини як особистості і як активного і компетентного суб'єкта різних видів діяльності;
- зосередженість діяльності всіх видів навчальних закладів на формуванні і збагаченні таких особистісно значущих якостей людини, як розвиток інтелектуального потенціалу співгромадян, громадянськість, мобільність, здатність до багатогранної участі у житті суспільства;
- освіта має забезпечити процес перманентності розвитку людини, а тому повинна стати природною основою, складовою її способу життя у будь-якому віці.

За останні 20-25 років у більшості країн світу набувають практичного втілення ідеї неперервної освіти, які проголошують створення сприятливих умов для задоволення пізнавальних, професійних, загальноосвітніх і культурних потреб особистості протягом усього життя.

На відміну від традиційної, неперервна освіта безпосередньо звернена до людини, її запитів, можливостей та інтересів, умов життєдіяльності.

Незважаючи на суперечності сучасної неперервної освіти (недостатня дослідженість проблеми синтезу наукових знань та інтеграції наук як гносеологічної основи неперервної освіти; недостатня увага проблеми гуманізації життя та гуманітаризації вищої освіти; недостатня обізнаність із проблемою перманентної освіти, уже сьогодні вимальовуються контури системи освіти майбутнього, яка відкриє кожній людині широкі можливості для освітнього зростання, саморозвитку, самовиховання впродовж усього життя, а також формування у кожній особистості невичерпного прагнення до самовдосконалення.

Розвиток і встановлення системи неперервної освіти передбачає реалізацію цілого ряду важливих принципів, які повинні лягти в основу формування нового професійного мислення педагога. Учитель фактично визначає долю майбутнього покоління, долю розвитку і реалізації інтелектуального потенціалу країни. Йдеться про таку організацію підготовки, перепідготовки, вибір шляхів неперервного удосконалення і розвитку особистості, яка б цілеспрямовано формувала необхідний рівень усвідомлення нею своїх властивостей, професійних якостей, озброювала її активними методами соціальної і навчально-виховної взаємодії.

Велике значення має розуміння того, що неперервна освіта — це не сума різних видів і форм освітніх закладів, що навчання працюючих фахівців не можна розглядати лише як просте продовження базової освіти, викликане необхідністю. Неперервна освіта — єдина система, у рамках якої функціонування її елементів — це взаємозумовлений і підпорядкований загальним для всієї системи цілям і завданням процес.

Неперервність має на увазі єдність, взаємозв'язок, взаємозумовленість, наступність цільових функцій усіх ланок, що складають систему освіти. Неперервність у такому аспекті одночасно передбачає дискретність системи освіти у просторово-часовому відношенні, її внутрішню диференційованість, відносну самостійність, стійкість компонентів, що її складають. Саме диференційованість, роздільність компонентів (підсистем) системи неперервної освіти складає необхідну умову того, щоб кожний із компонентів виконував певну функцію у складі цілого, неперервність створює передумову можливого доповнення, заміни та взаємозаміни окремих компонентів системи. Неперервність означає відносну стабільність системи. Неперервність забезпечує принципову можливість переходу до нової якості, можливість інтенсифікувати цей перехід. При цьому однією із принципових умов збереження та посилення цілісної системи неперервної освіти є наявність і розвиток корелятивних зв'язків між підсистемами і в середині кожної з них.

Мова йде про те, що кожна підсистема повинна мати в структурі цілей, змісту тощо провідні й другорядні елементи, що можуть виконувати названі умови. Неперервність цілісної системи освіти

передбачає, що цілі, засоби, методи, організаційні форми кожної підсистеми повинні містити інваріантну частину, конкретизовану стосовно особливостей тієї чи іншої підсистеми.

У зв'язку із цим важливо ввести до категоріального апарату теоретичної концепції неперервної освіти категорію "інваріантність". Врахування цієї категорії дозволяє намітити стратегію науково-педагогічного обґрунтування відповідних компонентів навчально-виховної системи. Природно, що цілі, засоби, методи, організаційні форми навчання на кожному ступені для кожного профілю освіти суттєво відрізняються один від одного. Але є щось загальне, інваріантне у самому підході до обґрунтування цих компонентів.

Скажімо, у процесі обґрунтування цілей навчання можна орієнтуватись на прогностичну модель особистості випускника того чи іншого типу навчального закладу (Б.С. Гершунський), розробка змісту освіти повинна відбивати загальні, інваріантні положення дидактики про чотирикомпонентну структуру освіти (знання, уміння та навички, риси творчої діяльності, світоглядні та якісні показники поведінки) (І.Я. Лернер, М.М. Скаткін), методи, засоби і організаційні форми мають максимально сприяти розвитку активності та самостійності учнів у процесі набуття нових знань, умінь, навичок та ін. (В.В. Давидов).

Відбиваючи потреби сучасності та її яскраві тенденції, сама ідея неперервної освіти насамперед передбачає вдосконалення самої людини, збагачення її новими способами діяльності, новим ставленням до навколишнього світу та до самої себе. Пріоритетною є орієнтація на активне діяльнісне ставлення людини до навколишнього світу, створення передумов (зовнішніх і внутрішніх) для систематичного поповнення знань людини про закономірності розвитку природи і суспільства на підставі самостійного осмислення і особистого життєвого досвіду, на формування її переконань, установок, позицій, нового способу мислення. Неперервна освіта повинна забезпечити можливість кожній людині активно входити в життя, сприяти підвищенню рівня і систематизації загальної освіти, удосконалювати функціональну освіту у всіх сферах духовного життя людини (а не тільки професійного).

Функціями неперервної освіти є: компенсуюча (ліквідація прогалів базової освіти), адаптивна (оперативна підготовка і перепідготовка в умовах змінної виробничої і соціальної ситуації), розвиваюча.

Неперервна освіта в її широкому розумінні не обмежується часом, термінами, простором, місцем і методами учіння; вона об'єднує всю діяльність і ресурси у сфері освіти і спрямована на досягнення гармонійного розвитку природного потенціалу особистості і прогресу у перетворенні суспільства.

Неперервна освіта характеризується гуманізмом, демократизмом (рівністю доступу), всезагальністю (включеністю всього населення), інтеграцією (формальних і неформальних структур традиційного і нового типу), гнучкістю, варіантністю.

В основу побудови системи неперервної освіти слід покласти такі передумови:

- різні, але адекватні для кожного члена суспільства можливості отримання загальної і професійної освіти, що найкращим чином відбивають його соціальні наміри, професійні інтереси та індивідуальні можливості у поєднанні з потребами суспільства, а також максимально задовольняють індивідуальні, духовні, інтелектуальні потреби у фізичному вдосконаленні;

- рівноцінність (у кращому випадку максимальна наближеність) у часі навчання у різних навчальних закладах для отримання відповідного рівня освіти (професійного), а також наявність принципової можливості нетрадиційних шляхів одержання освіти (скажімо, екстернат) при обов'язковому забезпеченні належного рівня професійної компетентності;

- завершеність освіти на кожному рівні підготовки до професійної діяльності, що забезпечує, з одного боку, рівень професійної компетентності, необхідний для активного вступу в трудову діяльність (швидку адаптацію), а з іншого боку — фундамент і "необхідність" для подальшого професійного вдосконалення;

- гнучкість організаційних форм професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації (при відносній стабільності організаційних структур різних типів навчальних закладів), їх спрямованість на вирішення освітніх завдань при максимальній економії ресурсів системи (інтеграція, центри колективного користування та ін.).

Природно, що вирішення освітніх та виховних завдань у системі неперервної освіти має базуватись на принципах сучасної педагогіки та психології.

Вищезазначене дає підставу розглядати феномен неперервної освіти як один із провідних методологічних принципів цілісної дидактичної освіти в сучасних умовах, принцип пояснення,

систематизації та структурування цілей, форм і методів виховання людини протягом усього її життя, реалізація якого створює надійні передумови всебічного гармонійного розвитку соціальної активності особистості. Інакше кажучи, концепція неперервної освіти набуває значення провідного педагогічного чинника, що визначає стратегію розвитку цілісної системи освіти в сучасних умовах. Узагальнюючи все вищесказане, ми констатуємо: ця стратегія передбачає інваріантність таких *принципів організації та функціонування цілісної дидактичної системи неперервної освіти*:

- **Гуманізація**, що має на меті орієнтацію всіх підсистем (починаючи з дошкільної освіти) на формування різнобічно і гармонійно розвиненої особистості, на виховання розмаїття індивідуальностей, що передбачає діалогічність і диференціацію навчально-виховних систем, розгляд загальної освіти як мети і засобу всіх підсистем, гуманізація навчальних дисциплін (природничо-наукових, соціально-культурних, технічних і технологічних циклів).

- **Наступність** як відбиття на кожному рівні освіти перспективних вимог наступних її ланок і системи освіти в цілому, розгляд кожного рівня освіти як моменту переходу від попереднього рівня до наступного (до майбутніх у цілому).

- **Прогностичність**, тобто орієнтація навчально-виховних цілей системи освіти не тільки на актуальні, але й на перспективні вимоги соціального замовлення і на актуальні та перспективні потреби, що розвиваються, і пізнавальні здібності самої особистості.

- **Варіативність** як можливість досягнення цілей освіти в різних формах і режимах (часових і просторових).

- **Самостійність**, деяка автономність кожної підсистеми, що має на меті точність, чіткість, діагностичність власних цілей і точність конкретизації інваріантів стосовно певного рівня освіти.

- **Здатність до самоорганізації і саморозвитку**, що виявляється в гнучкості та адаптивності навчально-виховних систем, у здатності перебудовуватись, переходити в новий режим функціонування залежно від обставин, що змінюються, а при необхідності — впливати на ці обставини, перетворювати їх.

Природно, що перелік принципів організації та функціонування цілісної дидактичної системи неперервної освіти розглядається нами як відкрита система, тобто він може поповнюватись, змінюватись тощо. Реалізація цих принципів, звичайно, залежить від уміння сприймати тенденції розвитку суспільства, об'єктивну необхідність навчально-виховних систем, від уміння втілювати цю концепцію.

4.3. Неперервна освіта дорослих як умова розвитку особистості і суспільства

Освіта дорослих – це підсистема загальної системи неперервної освіти, її відносно відокремлений підрозділ, основним завданням якого є сприяння всебічному розвитку людини в період її самостійного життя. У цьому сенсі освіта дорослих є соціальним інститутом, який забезпечує довічне збагачення творчого потенціалу особистості. Від дитячо-юнацької освіти вона відрізняється трьома головними особливостями:

- а) специфікою контингенту: суб'єктами навчальної діяльності є особи, залучені до сфери професійної діяльності; дорослі, які готують себе до нових соціальних ролей в умовах ринкової економіки; безробітні; люди “третього віку”; інваліди; особи, які змінили через певні обставини звичний спосіб життя (переселенці, колишні військовослужбовці);

- б) своєрідністю освітніх закладів, форм і методів їх діяльності – їх орієнтація на освітні потреби осіб, що є суб'єктами різних видів практичної діяльності, і на режим їх соціального життя;

- в) змістом цілей і завдань освітнього процесу, особливостями форм і методів педагогічної роботи із суб'єктами навчальної діяльності: переважний акцент робиться на засвоєння нового (сучасного, прогресивного) соціально-культурного досвіду і на формування здатності до його збагачення власним внеском; використання переважно активних форм і методів навчання дорослих¹.

¹ Онушкин В.Г., Огарев Е.И. Образование взрослых: Междисциплинарный словарь терминологии. — СПб., 1995. — С. 98-99.

Завдання освіти дорослих полягають не лише в тому, щоб дати їм можливість пристосовуватися до соціокультурних змін, допомогти адаптуватися в новій ситуації, але й набувати реальної можливості і здатності впливати на ці зміни, тобто набувати мобільності, гнучкості, адаптивності і конкурентоздатності, які потрібні впродовж усього дорослого життя (Схема 1).

Ідея нової освіти для дорослих базується на динаміці уявлень про роль освіти в життєдіяльності особистості: до 1939 року освіта дорослих, виконуючи компенсаторну функцію, ставила за мету ліквідацію неграмотності; потім, до 70-х років, основною функцією стає адаптація до нових умов виробництва, і освіта дорослих розвивається як підвищення кваліфікації, освоєння нової професії, перекваліфікація тощо. Але якщо в 70-ті роки підходи до освіти дорослих ґрунтувалися на тому, що людина впродовж свого трудового життя може бути включена в різні види діяльності, то розуміння 90-х років полягає в тому, що індивід буде стикатись із порушеннями неперервності не лише у своєму трудовому житті, а й у соціально-громадському. Освіта дорослих, крім допомоги в адаптації до нових умов, стала носити випереджаючий характер, виконувати розвиваючу функцію в підготовці людини до подолання порушень її рівноваги не лише в соціально-професійній діяльності, але й в існуванні в цілому. В епоху глобальних змін освіта дорослих повинна і може стати одним із центрів соціального регулювання здатності людини стверджувати свої права і відстоювати свої свободи відповідно до типу суспільства.

Дослідники називають ряд специфічних характеристик дорослого:

- 1) усвідомлює себе самостійною, самокерованою особистістю;
- 2) володіє запасом життєвого, професійного і соціального досвіду, який стає все більш важливим джерелом навчання його самого і його колег;
- 3) у своїй готовності до навчання виходить із прагнення за допомогою навчання вирішити життєво важливі проблеми і досягти конкретних цілей;
- 4) прагне до негайної реалізації отриманих знань, умінь, навичок і якостей;
- 5) в навчальній діяльності належить значною мірою від побутових, професійних, соціальних та інших умов;

Ці особливості визначають принципи навчання дорослих:

1. Провідна роль самостійного навчання, коли саме самостійна діяльність стає основним видом навчальної роботи.
2. Організація спільної роботи, пов'язаної з плануванням, реалізацією і оцінюванням процесу навчання.
3. Опора на досвід дорослих, який використовується як одне із джерел навчання.
4. Індивідуалізація навчання (на основі індивідуальної програми, орієнтованої на конкретні освітні потреби і завдання тих, хто навчається, певний рівень підготовки, досвід і психофізіологічні особливості).
5. Системність навчання, яка передбачає дотримання відповідних цілей – змісту – форм – методів – засобів навчання і оцінки результатів.
6. Відповідність конкретним життєво важливим цілям (виконання нових соціальних ролей, удосконалення особистості); врахування професійних і соціальних факторів.
7. Актуалізація результатів навчання, яка передбачає негайне застосування на практиці отриманих знань, умінь і навичок.
8. Надання певної свободи при виборі цілей, змісту, форм, методів, джерел, термінів, часу, місця навчання і способів оцінки результатів.
9. Розвиток освітніх потреб (конкретизація нових після досягнення поставлених раніше завдань).

У зв'язку із цим видозмінюються функції вчителя: він спочатку експерт, організатор спільної діяльності, потім творець програм навчання, в т.ч. індивідуальних, і тільки потім – джерело додаткових знань, умінь, навичок і розвитку нових якостей особистості. Це не стільки наставник, скільки консультант, творець необхідних умов, у т.ч. психологічних.

Виходячи з концепції санкт-петербурзьких вчених, можна сказати, що “освіта дорослих – єдиний цивілізований шлях піднесення особистості і “вивільнення” її потенційних можливостей”¹. Л.М.

¹ Образование взрослых: теория и практика: В 2-х т. — Т. 1. — СПб., 1995. — С. 14.

Лесохіна пов'язує перехід від “мономоделі” до поліфункційної моделі освіти з особливостями технократичної та інформаційно-гуманітарної цивілізації.

Спираючись на дослідження Інституту освіти дорослих Російської академії дорослих, можна прийти до висновку, що розповсюджена в умовах технократичної цивілізації освітня “мономодель” орієнтує на самоідентифікацію особистості в досягненні вузькоутилітарних завдань, коли освіта не стає засобом творення самоцінної сутності, а служить способом (інструментом) адаптації до минулого і сучасного, і вичерпує себе відразу, як тільки реалізована мета і завдання навчання, задоволені конкретні потреби (неперервність освіти за таких умов — не більше, ніж символ).

Еволюційне “заміщення” мономоделі поліфункційною формує і нове уявлення про призначення освіти дорослих у контексті загальноцивілізаційних процесів, серед них:

1. Освітні процеси за суттю еволюційні, надситуативні, не залежать прямо від соціальної кон'юнктури, сприяють саморегуляції особистості у процесі поступового накопичення інтелектуального потенціалу.
2. Галузь освіти дорослих об'єктивно еkleктична, тому що освітні проекти для дорослих різноманітні і їх неможливо звести до строго окреслених дисциплін; спроби системотворчості, створення цілісних структур не відповідають ні освітній ідеї, ні інтересам особистості. Девіз системи освіти дорослих – “навчати всіх всьго”.
3. Освіта дорослих сприяє прагматичному і особистісному самовизначенню людини у нових для неї життєвих умовах, особливо в епоху глобальних змін.

Розвиток особистості, який досягається завдяки освіті, стає головною умовою розвитку суспільства в цілому.

4. Освіта виступає засобом самореалізації дорослого, а здатність самостійно вирішувати проблеми різного рівня складності – можливий результат освітньої діяльності та інтеграції досягнень культури, що виявляється у таких характеристиках, як інформованість, функціональна грамотність, компетентність.

Зміст освіти дорослих також повинен мати поліфункційний характер, на відміну від “мономоделі”, орієнтованої на підготовку до тієї чи іншої професійної діяльності. За умови такого підходу можна виділити такі галузі знань:

- Освіта, зорієнтована на навчання основ знань (грамотності).
- Освіта, спрямована на самовизначення людини у різних сферах діяльності: зв'язок загальної і професійної освіти із загальнокультурним розвитком особистості.
- Освіта, орієнтована на прилучення людини до загальнолюдських цінностей, сучасної цивілізації, глобальних проблем сучасності.

До загальних питань відносяться і деякі психологічні аспекти освіти. За результатами програми комплексного вивчення особистості зрілої людини Б.Г. Ананьєв зробив такі висновки:

“У ході освіти дорослої людини зростає ступінь навченості при деякому уповільненні швидкості інтелектуальних реакцій”¹.

“Загальна і спеціальна освіта для дорослих виконує не лише культурну і технічну функцію, але й допомагає підвищенню життєздатності і життєстійкості людини. Розвиток інтелекту особистості, здатності до навчання, постійної самоосвіти дорослої людини – велика сила, яка протистоїть еволюційним процесам”².

“Освіта є головним фактором розвитку зрілої людини”³.

4.4. Самоосвіта дорослих у системі неперервної освіти

Самоосвіта – одна з найактивніших і гнучких форм набуття знань у системі неперервної освіти будь-якого педагога. Самоосвіта – це здатність людини працювати над собою, переробляти саму себе, усвідомлювати та визнавати свою недостатню підготовленість.

¹ Степанова Е.И. Психология взрослых – основа акмеологии.-СПб., 1995.-С.36.

² Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания.-М.: Наука, 1977.-С.362.

³ Кузьмина Н.В. Предмет акмеологии.-СПб., 1995.-С.8.

На сучасному етапі, коли підвищення кваліфікації стає складовою системи неперервної освіти професійних кадрів, фахівець не може задовольнятися періодичними курсами підвищення кваліфікації, епізодичними лекціями та семінарами, а повинен самостійно та наполегливо займатися самоосвітою – найважливішою формою неперервного вдосконалення своєї професійної кваліфікації.

Підвищення кваліфікації повинно мати неперервний і водночас комплексний характер. Неперервне підвищення кваліфікації як послідовне досягнення більш високого рівня професійної компетентності здійснюється у великій безперервно функціонуючій соціально-педагогічній системі, яка включає ряд взаємопов'язаних елементів.

Система підвищення кваліфікації, як показують наукові дослідження, повинна базуватися на таких основних положеннях:

1. Неперервність, системність, систематичність і обов'язковість підвищення загальноосвітнього і професійного рівня, а також рівня загальної культури протягом усього періоду професійної діяльності.

Реалізація цього принципу забезпечується обов'язковим навчанням усіх фахівців на курсах різних ступенів кваліфікації. У міжкурсовий період підвищення кваліфікації проводиться головним чином шляхом самоосвіти, участі в роботі семінарів, шкіл передового досвіду, творчих груп, епізодичних заходах (конференціях, симпозіумах).

Слід зазначити, що переважну роль у підвищенні кваліфікації має відіграти самоосвіта, тому основне завдання курсової системи полягає перш за все не в тому, щоб “осягнути неосяжне” та озброїти фахівця сумою готових знань, а в тому, щоб стати вихідним пунктом для подальшої самостійної роботи. Курси повинні стати “організатором” самоосвіти в міжкурсовий період. Це забезпечить неперервність у системі підвищення кваліфікації.

2. Наступність і диференційований підхід у підвищенні кваліфікації передбачає врахування характеру базової освіти, стажу роботи, рівня професійної кваліфікації, індивідуальних інтересів (результати діагностування).

Наступність підвищення кваліфікації може бути представлена основними *етапами*:

I етап – підготовчий, або етап загальної адаптації

Основні завдання I етапу: адаптація знань, одержаних у вузі, в плані їх практичного застосування; визначення свого місця і ролі в колективі; поповнення одержаних і засвоєних нових знань в умовах самостійної професійної діяльності; ознайомлення із практикою реалізації актуальних проблем.

II етап – етап удосконалення професійної кваліфікації молодого спеціаліста (тривалість до 5 років)

Основні завдання II етапу: соціально-професійна адаптація та вдосконалення професійної діяльності; формування стилю роботи; формування функціональних навичок професійної діяльності; збагачення базових знань; усвідомлене вивчення актуальних проблем науки і техніки.

III етап – етап удосконалення професійної компетентності

Основний зміст III етапу полягає в осмисленні нових досягнень НТР і соціального прогресу; в науковому практичному аналізі діяльності; у поповненні теоретичних знань з метою встановлення функціональних компонентів професійної діяльності; у творчому підході до вирішення виробничих завдань, проблем.

Зміст наступних етапів (їх умовно можна назвати етапами подальшого вдосконалення професійної компетентності) полягає в глибшому вивченні актуальних питань різних галузей науки, техніки та передового досвіду.

3. Актуалізація підвищення кваліфікації, застосування форм і методів активного навчання (проведення ділових ігор, організація виробничих ситуацій, написання рефератів, курсових робіт; стимулювання творчих пошуків). Підвищення кваліфікації має орієнтувати спеціалістів на творчі пошуки, вчити їх аналізувати свою професійну діяльність, розробляти конкретні рекомендації щодо подальшого вдосконалення своєї діяльності.

4. Єдність і взаємозалежність, наступність усіх ланок системи підвищення кваліфікації. У реалізації цього принципу особливе значення має зміст і структура самоосвіти.

Розуміючи самоосвіту як цілеспрямовану самостійну діяльність особистості з удосконалення наявних і засвоєння нових спеціальних (фахових) знань та їх творчого використанню у процесі практичної діяльності, її слід розглядати як важливий компонент у системі неперервного підвищення

професійної компетентності, як ланку, яка пов'язує окремі етапи курсової підготовки з іншими організаційними формами навчання. У зв'язку із цим можна виділити такі *різновиди самоосвіти*:

а) самоосвіта у період навчання на курсах (вивчення першоджерел, літератури, підготовка до семінарів, заліків, до участі у конференціях, рольових іграх; підготовка курсових робіт; виконання докурсових і післякурсних завдань і т.ін.);

б) цілеспрямована робота із самоосвіти, пов'язана з підготовкою до виконання виробничих завдань чи конкретних заходів (конференцій, бесід, семінарів, нарад, бесід з колегами тощо);

в) самоосвіта, пов'язана з удосконаленням рівня політичної, культурної, спеціальної підготовки, вивченням, узагальненням і втіленням у практику передового досвіду та досягнень науки і техніки.

Усвідомлення фахівцем змісту функцій самоосвіти відкриває шлях до цілеспрямованого і науково обгрунтованого здійснення процесу самостійного підвищення професійної кваліфікації.

В умовах становлення системи неперервної освіти можна виділити цілий ряд шляхів професійного вдосконалення і розвитку, які однаковою мірою можуть бути використані кожним фахівцем. Тут можна говорити про численність функцій цього процесу. Назвемо основні з них:

- розширення можливостей неперервної освіти фахівців будь-якого профілю, перманентність їх освітнього й інтелектуального творчого зростання;
- подолання різних видів функціональної неграмотності (екологічної, культурної, технічної, економічної, лінгвістичної, комп'ютерної та ін.);
- підготовка до професійної діяльності, перепідготовка, підвищення кваліфікації, перекваліфікація;
- стимулювання і розвиток пізнавальних інтересів фахівця, його пізнавальної активності;
- розвиток творчих здібностей, інтенсифікація духовного, культурного життя, підвищення загальної і професійної культури.

Залежно від змісту і мети вдосконалення та розвитку особистості фахівця можна виділити такі напрямки:

- *загальнокультурний, загальноосвітній* (збагачення пізнавальних здібностей і наукової картини світу, поглиблення світосприйняття, задоволення духовних потреб у різноманітних галузях знань, перш за все з літератури, мистецтва, культури);
- *професійний, підвищення кваліфікації і перекваліфікація* (підвищення професійної компетентності, професійне зростання, одержання нової професійної освіти за здобутим чи суміжним фахом, оволодіння професійними технологіями);
- *гуманітарний* (активізація духовних потреб педагога, його емоційний розвиток, вивчення мов, оволодіння знаковими системами культури);
- *національно-культурний* (оволодіння культурно-історичним досвідом свого народу, його традиціями, звичаями та обрядами, формування національної свідомості);
- *суспільний* (розширення сфери компетентності і відповідальної участі в житті школи і суспільства);
- *соціально-економічний* (підвищення ділової активності та якості відносин у сфері педагогічної праці, оволодіння нормами права, соціальної педагогіки і психології);
- *соціально-політичний* (поліпшення виконання соціальних ролей і підвищення культури спілкування);
- *прикладний* (оволодіння прикладними знаннями та вміннями із вдосконалення особистості, її психічного і фізичного здоров'я, задоволення різнобічних інтересів) тощо.

У системі підготовки професійних кадрів у країні має бути певна структура професійної освіти і різноманітність форм альтернативної освіти. Це можуть бути:

- традиційні форми – вищі навчальні заклади II-IV рівнів акредитації, університети, курси підвищення кваліфікації при інститутах післядипломної підготовки і при ФПК, семінари, конференції, лекції і т. ін.;
- нестандартні (мобільні) форми – науково-освітні гуртки, творчі групи і навчальні центри, народні університети, любительські об'єднання, освітньо-пізнавальні екскурсії і тощо;
- самоосвіта (керована і спонтанна).

Усе це дозволить фахівцеві завдяки різноманітності форм здійснювати вільний вибір навчального закладу, реалізувати свої індивідуальні освітні потреби.

Структура професійної освіти і різноманітних форм альтернативної освіти є складним динамічним комплексом і об'єднує величезну кількість диференційованих освітніх закладів, які часто створюються на базі вже функціонуючих традиційних навчальних структур, мають різний ступінь автономності і самостійності і надають допомогу тим, хто навчає, щодо можливості вільного вибору змісту і форм навчання, способів розвитку. Розгалужена мережа освітніх структур для реалізації освітніх потреб залежно від індивідуальних запитів, інтересів, здібностей, установок і ціннісних орієнтацій особистості сприятиме неперервній соціальній інтеграції тих, хто навчається (у даному випадку вчителів), із суспільством, яке постійно розвивається.

Адаптованість структур і форм до особливостей регіону; орієнтованість програм на швидкі зміни, розвиток знань, актуальність інформації; можливість забезпечення слухачам самостійності у виборі навчальних програм, форм і методів навчання; різноманітність програм для колективного, групового й індивідуального процесу навчання, а також орієнтація на індивідуалізацію будуть сприяти розширенню можливостей неперервної освіти вчителів.

Критерієм рівня освіти, одержаної у різних формах системи неперервної освіти, має стати професійна компетентність у широкому значенні цього слова. Відмінність між традиційними і нетрадиційними формами освіти повинна мати лише умовний характер. Неважливо, яким чином здобуті знання, уміння і навички вчителем, важливо лише, щоб вони у нього були, а реальний рівень компетентності повинен бути визнаний документально (скажімо, це можна зробити під час атестації).

Усі напрямки, про які йшлося, взаємно переплітаються, доповнюють один одного, хоча і не вичерпують усіх існуючих можливостей неперервного процесу вдосконалення і професійного становлення учителя.

4.5. Підвищення кваліфікації в системі неперервної освіти фахівця

Процеси становлення та розвитку дорослої людини як фахівця відбуваються насамперед, у професійній діяльності, що є тим “простором”, у якому взаємодіють два важливі соціальні інститути: освіта і соціальна практика.

Якщо розглядати систему освіти як сукупність послідовних освітніх (загальноосвітніх та професійних) програм і державних стандартів, а також як мережу освітніх закладів та органів управління, то в системі неперервної освіти при підготовці фахівців слід дотримуватися принципу наступності і послідовності між базовою професійною та післядипломною освітою, її підсистемою – системою підвищення кваліфікації (СПК). При реалізації цього принципу необхідно враховувати такі аспекти.

І аспект. Принцип неперервності та послідовності професійної освіти розглядається в коцепціях як вищої, так і післядипломної освіти. Процес “перманентного” реформування систем освіти характерний для всіх країн світу, оскільки до сучасного суспільства висуваються нові вимоги на міжнародному і національному рівнях. Загальні вимоги до освіти сучасного фахівця – це висока освіченість, професійна грамотність у певній галузі наук, знання у сфері технології, економіки, соціології. Серед них можна назвати:

- знання основних учень у галузі гуманітарних і соціально-економічних наук, естетичних і правових норм, які регулюють ставлення людини до людини, суспільства, навколишнього середовища;
- цілісне уявлення про процеси та явища, що відбуваються у неживій і живій природі, володіння методами пізнання природи на рівні застосування у професійній сфері;
- здатність до продовження освіти та здійснення професійної діяльності в іншому середовищі;
- володіння науковим уявленням про здоровий спосіб життя, уміннями і навичками фізичного самовдосконалення;
- здатність до аналізу своїх можливостей, переоцінки накопиченого досвіду, використання сучасних інформаційних освітніх технологій, до організації своєї справи і т. ін.

Відхід від вузької професіоналізації, підготовка фахівців широкого профілю, універсальних, з гуманітарною, екологічною й економічною освітою характерні для більшості вищих навчальних закладів, які реалізують освітньо-професійні програми у новій багаторівневій структурі освіти. Загальними соціальними орієнтирами освітніх професійних систем стають:

- висока компетентність особистості;

- соціальна і професійна мобільність особистості, здатної швидко змінювати професію, опанувати нові соціальні ролі;
- демократизм і гуманістична спрямованість особистості, здатної до самореалізації та саморозвитку в умовах соціальних змін.

Така нова освітня ситуація у вищій школі передбачає зміни і в системі підвищення кваліфікації, де взаємодія суб'єктів освітнього процесу повинна розглядатися по-новому.

II аспект. Щоб краще зрозуміти процеси можливої взаємодії суб'єктів освітнього процесу в СПК, розглянемо деякі основні положення теорії становлення особистості в професії, розробленої професором Є.Е. Смирною у межах дослідження “Професійна діяльність: структура, функції, динаміка”.¹ В її роботі є визначення професійної діяльності як соціального інституту, в надрах якого відбувається відтворення і розвиток носіїв професії та її реформаторів, які створюють новачі у своїй предметній галузі, суміжних, а часто і досить віддалених галузях. У цьому контексті важливими є два рівні – особистісний і соціальний. Особистісний відображає розвиток фахівця у конкретній предметній галузі, його соціалізацію через професію, розуміння та прийняття норм (ідеалу) і традицій, потім – їх трансляцію і розвиток. Соціальний рівень передбачає внесок кожного працівника в сукупний продукт, тобто реалізацію потенціалу суспільства, якісний розвиток його життєдіяльності. Таким чином, процес становлення фахівця є результатом зусиль індивіда і соціо професійного середовища, а участь фахівця у підвищенні кваліфікації можна розглядати як особливий вид професійної діяльності, який формує (разом з іншими видами діяльності) фахівця на всіх етапах його становлення. Зокрема на етапах:

- адаптації (ідентифікації індивіда з професією, засвоєння її норм, цінностей, набуття автономності);
- стабілізації (набуття професійної компетентності, успішності, відповідності займаній посаді);
- перетворення (досягнення цілісності, самодостатності, автономності та здатності до інноваційної діяльності не лише у професійній, а й у соціальній сфері).

Проектування перетворень у педагогічних системах будується на розумінні фахівцем моделей діяльності — від теперішньої до майбутньої, що передбачає певну відповідну кваліфікацію фахівців. У процесі проектування ціннісні орієнтації учасників органічно поєднуються з пізнавальними перетворювальними аспектами діяльності і мають безпосередній вплив на вибір мети та програми її досягнення.

Отже, саме ціннісно-смісловне узгодження організації та змісту діяльності суб'єктів освітнього процесу стає вирішальним при гуманітарній експертизі освітніх програм-проектів, при оцінюванні їх культуровідповідності, природовідповідності, соціально-рольової діяльності.

III аспект. Кваліфікованим вважають такого фахівця, який бачить і розуміє тенденції розвитку мислення та діяльності і, разом з тим, рефлексує необхідні зміни своєї власної професійної діяльності у зв'язку з тенденціями розвитку. Якщо така рефлексивна робота не відбувається, діяльність виявляється некерованою, а фахівець — некваліфікованим, незалежно від ступеня підготовленості. П.І. Щедровський стверджує, що якщо система підвищення кваліфікації не ставить завдання аналізу глобальних соціокультурних тенденцій розвитку суспільства, то завдання підвищення кваліфікації унеможливується.² Ми поділяємо погляд ученого на систему підвищення кваліфікації фахівця як на галузь гуманітарної системи, орієнтацію на оцінювання системи в її цілісності, на посилення особистісно орієнтованого характеру взаємодії усіх суб'єктів освітнього процесу (і тих, хто навчається, і тих, хто навчає), а також щодо цілеспрямованості впливу на навколишнє соціокультурне середовище освітніми засобами.

IV аспект. Концепція розвитку системи підвищення кваліфікації фахівця полягає в тому, що вдосконалення професійної майстерності, як і в системі базової освіти, можливе лише за умови неперервності освіти і розвитку особистості, а не тільки задоволення вузько професійних потреб. Формуванню таких якостей особистості, як компетентність, автономність і комунікативність, повинні бути підпорядковані усі компоненти навчального процесу в СПК. Таким чином, підвищення кваліфікації слід розглядати як підсистему неперервної освіти людини, яка вирішує завдання поступального розвитку фахівця як особистості і як професіонала на основі вдосконалення його професійної діяльності, поза якою особистість реально не розвивається. Неперервна освіта

¹ Смирнова Е.Э. Становление специалиста. — Л., 1989. — С. 31.

² Щедровський П.Г. Почерки по философии образования. — М., 1993. — С.89.

розглядається водночас як умова і система, процес і результат розвитку особистості, як соціально-педагогічний принцип побудови навчання.

У аспект. Пріоритетні напрямки вдосконалення системи неперервної освіти, спрямованої на оновлення змісту і введення активних форм навчання, створення творчої атмосфери, зміну ставлення до слухачів, збільшення уваги до їх життєвого і професійного досвіду, набувають дедалі більшого значення. Чільне місце має посісти якість андрагогічного процесу і андрагогічної підготовки викладачів у системі підвищення кваліфікації.

У сучасних умовах СПК виступає головним координатором і організатором у галузі післявузівської освіти особистості, не звужуючи її сутності як у часових, так і в просторових характеристиках. Поняття “підвищення кваліфікації фахівця ” пояснює смислове призначення післядипломної освіти особистості.

Головна мета системи підвищення кваліфікації – розвиток особистості фахівця, його концептуального “Я”, розуміння соціокультурної й освітньої ситуації, усвідомлення себе, у першу чергу, як особистості, а вже потім як фахівця, професіонала. Участь фахівця у процесі підвищення кваліфікації — це підготовка до вирішення нових завдань у соціокультурній і професійній діяльності як особливий вид освітньої діяльності. Пріоритетним показником результативності цього процесу є рівень освіченості та компетентності.

4.6. Соціально-педагогічні проблеми діагностики ефективності підвищення кваліфікації і перепідготовки фахівців

Зменшення ролі управлінського диктату “центру”, суттєве підвищення значущості локальних і регіональних соціальних та економічних запитів поставили систему підвищення кваліфікації та перепідготовки фахівців перед необхідністю перегляду звичних принципів їх організації і діяльності.

Якими ж є основні завдання підвищення кваліфікації та перепідготовки, в реалізації яких зацікавлене наше суспільство?

У найбільш загальному вигляді вони можуть бути представлені як завдання збереження, розвитку і збагачення професійної компетентності фахівців упродовж усієї трудової діяльності, в умінні постійно вчитися і здатності застосовувати свої знання в умовах, що постійно змінюються. Більш детальна “емпірична” характеристика, складена з урахуванням соціально-економічної ситуації, передбачає вдосконалення їх професійної майстерності, розвиток професійної мобільності, інтелектуальних здібностей і здатності самостійно думати й діяти, готовність брати на себе відповідальність і здатність до співпраці, формування готовності вчитися.

Звичайно, цими якостями не вичерпується характеристика компетентності, але вона охоплює її найважливіші ознаки.

Виникає потреба у виділенні певних блоків, які складають поняття професійної компетентності. Один із них – функціонально-професійний, пов'язаний із засвоєнням і розвитком професійних знань і вмінь у вузькому значенні цього слова. Кожна професія наповнює цей блок своїм змістом, який зумовлюється виконуваними професійними функціями.

Інший блок – екстрафункційний, який об'єднує якості універсальні й незалежні від професійної діяльності. Вони відображають зростаючу самоцінність особистості, значущість її здатності до саморозвитку.

Традиційно СПК спрямована на підвищення кваліфікації у функціонально-професійній сфері. У міру того як змінюються соціально-економічні умови, значимість другого блоку в структурі професійної компетентності дедалі більше зростає, не зменшуючи, звичайно, ваги традиційного професійного блоку. Комплекс екстрафункційних знань, вмінь і особистих якостей багато в чому зумовлює ефективність діяльності спеціаліста. Хоча в кожному конкретному випадку зміст цього блоку буде залежати від характеру його причетності до управлінської діяльності, адже компетентність кожного фахівця вже сьогодні багато в чому визначається сукупністю означених характеристик.

Серед них значне місце посідає здатність до взаємодії з іншими людьми. Прислухаємося до слів одного із шанованих представників ділового світу США Лі Якокки: “Я бачив у житті багато розумних і талановитих людей, які просто не здатні грати в команді... Йдеться не про тих, хто просто не бажає рухатися вперед, чи про тих, хто є відверто ледачим. Я маю на увазі людей “пробивних”, які отримали хорошу освіту, домоглися хорошої посади, старанно працювали, – таких людей, у яких, попри все це,

нічого не вийшло, кар'єра не склалася... Головна причина, через яку здібним людям не вдається зробити кар'єру, криється у тому, що вони погано взаємодіють зі своїми колегами... Ключ до успіху не в інформації. Він — у людях”.¹

Зростаюча потреба у розвитку і баченні професійної компетентності фахівців вимагає аналізу особливостей функціонування СПК у новій спеціальній ситуації, а також розробки інструментарію, який дозволив би “вимірювати” ефективність того чи іншого виду навчання, спрямованого на підвищення кваліфікації чи перепідготовку.

Безумовно, тією чи іншою мірою, діагностика присутня в будь-якому педагогічному процесі: у формі заліків, співбесід, характеристики і т. ін. Але вони не можуть замінити стабільного і достовірного зворотного зв'язку, без якого суб'єкти навчальної діяльності не можуть здійснити самоконтроль і самокорекцію власної діяльності, а органи управління — вдосконалити функціонування окремих ланок СПК.

Діагностика ефективності процесу підвищення кваліфікації чи перепідготовки здійснюється на трьох рівнях: перед початком організованої навчальної діяльності, незадовго до її закінчення, через певний час після її завершення, тобто у процесі практичної діяльності. Для оперативного коригування управління навчальним процесом діагностичні методи можуть неодноразово застосовуватися під час навчальної діяльності.

У зв'язку з підвищенням ролі СПК значення діагностики буде зростати. Видається доцільним розмежування соціологічної, педагогічної і психологічної діагностики.¹

Соціологічна діагностика — це можливість виявити проблеми функціонування й розвитку тих чи інших ланок СПК. До них можна віднести суперечності між очікуваним слухачами і справжнім змістом навчального процесу; між позицією “дорослого учня” і технологією навчання; між спрямованістю навчання і можливістю працевлаштування тощо.

Результатом соціологічної діагностики є “проблемне поле” її об'єкта, тобто схема виявлених у ньому проблем. Їх структурування за ступенем значущості дозволяє виділити ключові проблеми і проблеми-наслідки та за їх допомогою визначити ті з них, які мають бути вирішені у першу чергу.

Педагогічна діагностика покликана дослідити ефективність навчального процесу з метою його оптимізації, тобто насамперед його передумови, умови і результати.

Чільне місце у педагогічній діяльності належить визначенню цілей як вихідному моменту для оцінки ефективності навчального процесу і внесенню необхідних змін у його зміст та організацію. Серед завдань педагогічної діагностики слід виділити завдання із чітко вираженою дидактичною орієнтацією і завдання з більш чіткою суспільно-економічною спрямованістю.

Психологічна діагностика скерована на виявлення й опис сутності індивідуально-психологічних особливостей особистості з метою оцінки актуального стану, прогнозування її подальшого розвитку і розробки рекомендацій.² Таким чином, вона стає невід'ємним компонентом аналізу будь-якого явища в галузі освіти і виховання, зокрема в царині професійної освіти дорослих.

Кожний із розглянутих рівнів має сферу дії. Дидактичні проблеми вирішуються за допомогою педагогічної діагностики; вивчення тих чи інших параметрів особистості як передумова підвищення ефективності навчального процесу пов'язане із психологічною діагностикою; вдосконалення управління СПК та її ланками тяжіє до соціологічної діагностики.

Подібний розподіл дозволяє порівняно чітко визначити логіку і стратегію ефективної управлінської діяльності СПК.

Перший крок в управлінні нею повинен базуватися на даних соціологічної діагностики, а це, у свою чергу, вимагає визначення соціально-педагогічних критеріїв ефективності СПК, до яких, як показує аналіз можливих підходів, можна віднести такі: соціально-професійний, пізнавальний і рефлексивний.

Соціально-професійний ефект підвищення кваліфікації фахівців виявляється в ступені усвідомлення і засвоєння ними вимог ринкової економіки та готовності до діяльності в нових умовах, що сприяє їх професійній мобільності й підвищенню конкурентоздатності.

¹ Якокка Лі Кар'єра менеджера. — М., 1991. — С. 82, 84.

¹ Специалист в системе повышения квалификации и переподготовки кадров. — СПб., 1993.

² Психология: Словарь. — М., 1990. — С.104.

СПК повинна допомогти фахівцю в його просуванні від неповної компетентності до більш повної і досконалої. Лише розвиток професійної компетентності як інтегративної якості фахівця допоможе йому стабілізувати своє становище в нових економічних умовах, розкрити свої адаптивні можливості, підвищувати свою конкурентну здатність на ринку праці.

З точки зору спеціаліста, СПК ефективна у соціально-професійному плані, якщо вона сприяє:

- усвідомленню та засвоєнню спеціалістами вимог, що висувуються до рівня їх підготовки і кваліфікації в умовах ринкової економіки, ринку праці;
- успішній адаптації спеціалістів до нової соціально-економічної ситуації та розвитку необхідних для роботи в цих умовах професійних, ділових і загальнолюських якостей;
- підтримці професійної компетентності спеціалістів на рівні, який забезпечував би їм конкурентну здатність на ринку праці;
- розкриттю для спеціалістів варіантів, моделей можливого застосування їх професійних знань у суміжних галузях діяльності з метою визначення оптимальних напрямків, за якими, у разі потреби, легше і простіше здійснити їх перепідготовку, найбільш повно використовуючи особистий потенціал і, по можливості, зберігаючи наступність у професійному розвитку;
- наданню реальної допомоги спеціалістам, які залишилися без роботи через їх перенавчання, перепідготовку за спеціальностями, потреба в яких відчувається на сьогоднішній день і в перспективі найбільш гостро;

- засвоєнню спеціалістами норм конкуренції, партнерства, ризику в економічному житті.

Найважливішими показниками ефективності СПК у соціально-професійному плані є такі:

- самооцінка професійної діяльності спеціалістів до і після закінчення занять у СПК;
- рівень задоволеності слухачів діяльністю СПК у їх професійній підготовці;
- самооцінка ступеня готовності спеціалістів працювати у нових соціально-економічних умовах;
- самооцінка рівня конкурентоспроможності спеціалістів в умовах ринку праці;
- наявність у спеціалістів установок на професійний саморозвиток творчості;
- ступінь готовності спеціаліста до професійної мобільності;
- виявлення орієнтації слухачів на адаптаційну чи розвивальну освіту через вивчення їх прагнень до отримання загальнокультурних і професійних знань, умінь та навичок та знань, умінь, навичок особистісного зростання, пов'язаних із вирішенням проблем, що стоять перед слухачами в реальному житті;
- виявлення задоволеності слухачів запропонованими їм формами СПК і пропозицій щодо їх поліпшення;
- визначення рівня задоволеності знаннями, отриманими слухачами під час навчання;
- вивчення ефективності різних методів навчання та бажаних способів отримання знань;
- оцінка ефективності діяльності цієї чи іншої підсистеми СПК. Вона здійснюється за отриманим результатом і пов'язана насамперед із практичним застосуванням отриманих знань, умінь, навичок:
 - у професійній сфері (отримання слухачами необхідних матеріалів, документації з метою реалізації на практиці отриманих знань, умінь, навичок);
 - у загальнокультурній сфері (розширення кола інтересів людини, спрямованість на самовдосконалення, оволодіння діловим, партнерським спілкуванням, розширення кола особистісного спілкування);
 - в особистісній (гуманітарній) сфері (прояв цілісного, творчого світогляду в дії, у вирішенні реальних проблем);
- аналіз атмосфери на заняттях та культурного рівня обслуговування слухачів у СПК.

Критерій саморефлексії передбачає аналіз слухачами своїх особистих якостей і мотивів діяльності. Продуктом саморефлексії виступають зміни в оцінках власного досвіду, перебудова мотивів, орієнтація на гуманістичні цінності.

Порівняння даних за кожним із критеріїв на “вході” та “виході” з навчального циклу та їх сполучення дозволяють говорити про рівень ефективності навчального процесу і прогнозувати його розвиток.

Ще одне коло проблем пов'язане з оцінкою ефективності діяльності викладача як андрагога у системі підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

У найбільш загальному вигляді ефективність відображає те, наскільки успішно, економічно й оперативно викладач реалізує свою соціально-педагогічну функцію.

Не менш важливу роль у процесі навчання відіграє оцінка слухачем досягнутих результатів, точніше, самооцінка, в якій викладач допомагає йому виявити й оцінити ефективність процесів зростання і визначити напрямок подальшої самоосвіти.

Таким чином, можна зробити висновок, що результати соціально-педагогічної діагностики можуть стати вихідним пунктом для рекомендацій щодо вдосконалення системи підвищення кваліфікації та перепідготовки спеціалістів.

Питання для роздумів і дискусій

1. Чим пояснюється, на вашу думку, актуальність проблеми неперервної освіти?
2. Назвіть канали реалізації неперервної освіти.
3. Вкажіть етапи вивчення проблеми неперервної освіти.
4. Назвіть основні принципи функціонування системи неперервної освіти.
5. Яке місце у системі неперервної освіти, на вашу думку, постає освіта дорослих?
6. У чому полягає завдання освіти дорослих?
7. Назвіть основні напрямки вдосконалення і розвитку фахівця в умовах системи неперервної освіти.
8. Вкажіть на основні показники ефективності СПК.

Література

1. Архипова С.П. Соціально-педагогічні перспективи розвитку єдиної системи неперервної освіти на порозі XXI століття // Вісник Чеського університету. Вип. 8. — Черкаси, 1998.
2. Владиславлев А. Непрерывное образование: проблемы и перспективы. — М., 1978.
3. Воронцова В.Г. Гуманитарно-аксиологические основы постдипломного образования педагога. — Псков, 1997.
4. Вуз в системе непрерывного образования: /Межвуз. сб. науч. трудов. — СПб., 1992.
5. Образование взрослых и социальные перемены /Под. В.Г. Онушкиным. — СПб.: Совет Европы, НОВ РАО, 1993.
6. Онушкин В.Г., Огарев Е.И. Образование взрослых: Междисциплинарный словарь терминологии. — СПб., 1995.
7. Перспективы развития непрерывного образования / Под ред. Б.С. Гершунского. — М.: Педагогика, 1990.
8. Проблемы непрерывного образования взрослых: Сб. науч. тр. — Л., 1979.
9. Система неперервної освіти: здобутки, пошуки, проблеми. — Чернівці, 1996.

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ДОРΟΣЛИХ

5.1. Соціально-педагогічні аспекти змісту освіти дорослих

Під освітою дорослих розуміють відокремлену частину системи освіти, основним завданням якої є сприяння всебічному розвитку людини в період її самостійного життя.¹

Освіта дорослих суттєво відрізняється від дитячо-юнацької освіти трьома головними особливостями:

- а) специфікою контингенту: суб'єктами навчальної діяльності є особи, включені до сфер професійної праці, які мають певний професійний досвід чи потенційно здатні до трудової діяльності;
- б) своєрідністю освітніх закладів, форм та методів їх діяльності – їх орієнтація на освітні потреби осіб, які є суб'єктами різних видів практичної діяльності, і на режим їх соціального життя;
- в) змістом цілей і завдань освітнього процесу, особливостями форм і методів педагогічної роботи із суб'єктами навчальної діяльності.

Освіта дорослих — це особливий соціальний інститут, основними функціями якого можемо вважати:

- 1) культурно-історичну (корекція, адаптація і передача новим поколінням дорослих накопиченого соціального досвіду);
- 2) соціальну (соціалізація індивідів і подальший розвиток їх особистості);
- 3) соціально-економічну (підготовка функціонально грамотних працівників для постійного ринку праці і, як наслідок, зменшення соціальної поляризації).

У центрі уваги освіти дорослих постають завдання соціальної корекції й адаптації безробітних (тих, хто раніше працював, але втратив роботу; тих, хто добровільно залишив роботу, непрацевлаштованих випускників навчальних закладів тощо); військовослужбовців, звільнених у запас; пенсіонерів та людей похилого віку; жінок; біженців; інвалідів; функціонально неграмотних працівників та представників етнокультурних меншин тощо.

Можемо передбачити, що визначальним в орієнтації дорослих у сфері освіти (чого і як учитися) стане субкультура кожної соціально-професійної групи. Найбільш значущим компонентом змісту освіти в даному випадку стане комплекс проблем, пов'язаних із життєвим і професійним самовизначенням представників цих груп.

Вивчення освітніх орієнтацій дозволяє зробити припущення про те, що зміст освіти дорослих має бути спрямований на соціалізацію особистості, при цьому доцільно розглядати кілька позицій:

- освіта як джерело неперервного морального, духовного вдосконалення людини, її гармонійного розвитку, як засіб “особистої самостійності”, обґрунтованого вибору життєвих цінностей з урахуванням особливостей (національних, статевих, майнових, регіональних);
- освіта як засіб, що сприяє виконанню різних соціальних ролей (жінки, чоловіка, воїна, вихователя, члена сім'ї тощо);
- освіта як можливість отримання професії;
- освіта як опора, що дозволяє “триматись на плаву” в екстремальних ситуаціях (освіта для біженців, для переселенців, для колишніх воїнів, освіта в пенітенціарних закладах тощо);
- освіта, яка дозволяє готувати фахівців в умовах нестабільності (освіта для фронтних медсестер, підготовка людей, які використовують нову військову техніку, навчання фахівців для проведення дезінфекцій та ін.).

Зміст освіти дорослих у загальному вигляді означає сукупність досягнень у різних сферах життєдіяльності людського суспільства, які необхідно зробити надбанням осіб, залучених в освітній процес. Характерним є обсяг соціально-культурного досвіду, який потрібно засвоїти, що залежить від

¹ Онушкин В.Г., Огарев Е.И. Образование взрослых: Междисциплинарный словарь терминологии. — СПб., 1995. — С. 98-99, 102.

конкретних обставин, місця і часу, зокрема від типу і рівня освітнього закладу. Названа сукупність визначає предметний зміст різних напрямків освітньої діяльності, виділених відповідно до структури соціального досвіду. До його основних складових відносяться: а) досвід ефективної практичної діяльності, тобто успішного виконання завдань у трудовій, економічній, політичній, соціальній та інших галузях;

б) пізнавальний досвід – методи і результати засвоєння закономірностей навколишньої дійсності;

в) досвід соціальної взаємодії у процесі досягнення загальної мети; г) морально-етичний досвід, відображений у моралі, праві, інших нормах людського співжиття; д) духовно-культурний досвід – образно-емоційне сприйняття життя, естетичне ставлення до його проявів.

Для розвитку активності дорослих учнів неабиякого значення набуває визначення і специфічна дидактична переробка змісту освіти. Було б наївно думати, що дорослі стануть активно вчитися, якщо в системі післядипломної освіти їм пропонують прослухати повторно в скороченому варіанті вузівський курс навчання (як це, на жаль, доволі часто практикується у системі підвищення кваліфікації).

Основний курс навчання (без ґрунтовної перевірки його змісту для навчання дорослих) допускається тоді, коли дорослі опановують новий фах, тобто не мають попередньої підготовки у даній галузі чи переучуються за іншим фахом. У всіх інших випадках потрібна спеціальна переробка змісту навчання відповідно до конкретного контингенту учнів. Така переробка перш за все передбачає:

1. Суттєве ущільнення інформаційної насиченості навчального матеріалу.
2. Навчальний матеріал має бути адаптований відповідно до рівня підготовки контингенту учнів.
3. Зміст освіти повинен бути якомога більше зорієнтований на практичне застосування.

Для подання змісту освіти (як на одному занятті, так і під час вивчення навчального курсу в цілому) доцільно виділити в ньому шість найбільш актуальних фаз:¹

- актуалізація проблеми, що вивчається, визначення її місця у даній науці, а також серед інших галузей знань, її користь;
- конкретизація: передбачає розгляд суті проблеми, її основних понять і закономірностей;
- проблематизація: передбачає розкриття протиріч у розділі знань, що вивчаються, показ невирішених поки що питань;
- практизація: переведення теоретичних питань проблеми, що вивчається, у практичну площину;
- рекомендація: поради викладача щодо подальшого вивчення проблеми шляхом самоосвіти.

Освіта дорослих багато в чому залежить від характеру навчальних програм, в яких вибудовується зміст освіти. Простіше за все в подібній програмі в компактному вигляді подати всі відомості з одного навчального предмета (наприклад, традиційний курс бухгалтерської справи), що й роблять деякі платні курси. Але ж сучасна бухгалтерська справа – це і врахування кон'юнктури, і маркетинг, і моніторинг, і відрахування податків, й уміння вести розрахунки через комп'ютер, і багато іншого, що виходить за рамки традиційного навчального предмета. Значить, у сучасній освіті дорослих і в програмах їх навчання необхідна не предметна, а міжпредметна, інакше кажучи, проблемна побудова змісту освіти. Комплексні проблеми вимагають від андрагога високої компетентності, ретельної розробки навчальних програм і кожного окремого заняття.

5.2. Основні принципи освіти дорослих

Андрагогіка виходить із двох основних положень: перше стверджує, що провідна роль у процесі навчання належить самій дорослій людині; друге – що навчання відбувається у процесі спільної діяльності тих, хто навчається, і тих, хто навчає.

Передбачається, що доросла людина має п'ять специфічних характеристик: 1) усвідомлює себе самостійною, самокерованою особистістю; 2) володіє певним запасом життєвого, професійного, соціального досвіду, який стає все більш важливим джерелом навчання її самої і її колег; 3) в основі її

¹ Рабочая книга андрагога / Под ред. С.Г. Вершинского. — СПб., 1998. — С. 113.

готовності до освіти лежить прагнення за допомогою навчання вирішити свої життєво важливі проблеми і досягти конкретної мети; 4) прагне до швидкої реалізації отриманих знань, умінь, навичок та якостей; 5) навчальна діяльність дорослої людини значною мірою зумовлена часовими, просторовими, побутовими, професійними та соціальними факторами.

У зв'язку з тим, що доросла людина стає реальним суб'єктом процесу навчання, відбувається зміщення акцентів із передачі знань на забезпечення умов, необхідних для оволодіння способами самостійної взаємодії з різними аспектами реальності: пошук необхідних знань, створення програм самоосвіти, професійного розвитку тощо. Це означає, що викладач-андрагог повинен виступати не стільки в ролі посередника між дорослими учнями і культурою, скільки в ролі консультанта. У процесі навчання має відбуватись поступове "зняття" викладання як одної із складових процесу у "режим саморозвитку". Навчаючи дорослих, дуже важливо враховувати стислість часових рамок процесу формування і розвитку пізнавальної діяльності. Крім того, слід пам'ятати про орієнтацію навчального процесу на задоволення практичних потреб дорослих учнів, а також їх потребу у спілкуванні.

Виходячи із вищесказаного, сформулюємо основні принципи навчання дорослих:

- перевага самостійного навчання, коли саме самостійна діяльність дорослих учнів стає основою їх навчальної роботи;
- організація спільної роботи, пов'язаної зі спілкуванням, реалізацією й оцінюванням процесу навчання;
- опора на досвід дорослих учнів, який використовується як одне із джерел навчання;
- індивідуалізація навчання, яка передбачає створення індивідуальних програм навчання, орієнтованих на конкретні освітні потреби, рівень підготовки, психофізіологічні та індивідуальні особливості кожного;
- системність навчання, що передбачає дотримання відповідності цілей, змісту, форм, методів, засобів навчання та оцінювання результатів;
- контекстність навчання; відповідно до цього принципу навчання, з одного боку, передбачає конкретні, життєво важливі цілі, пов'язані з виконанням соціальних ролей чи вдосконаленням особистості, а з іншого боку, будується із врахуванням професійної, соціальної, побутової, економічної, політичної діяльності учнів та часових, просторових, побутових і соціальних факторів;
- елективність навчання, яка означає надання певної свободи при виборі цілей, змісту, форм, методів, джерел, засобів, термінів, часу, місця навчання й оцінки результатів;
- розвиток освітніх потреб; згідно з цим принципом, оцінка результатів навчання здійснюється шляхом виявлення реального ступеня засвоєння навчального матеріалу і визначення того мінімуму, без якого неможливе досягнення поставленої мети, а процес навчання будується з метою формування нових освітніх потреб, конкретизація яких здійснюється після досягнення певної мети.

Сформульовані принципи навчання дорослих не можна вважати зовсім протилежними дидактичним принципам. Частково вони їх розвивають, частково корелюють із ними. Але їх дія в конкретних умовах навчання дорослих людей відрізняється конкретною специфікою.

5.3. Методи й організація навчання

Найважливішою характеристикою освіти дорослих є можливість своєчасно запропонувати ресурси і засоби для розвитку в людях активності у процесі постійного навчання та їх адаптації для участі в суспільних процесах.

Успішність процесу навчання дорослих багато в чому визначається тим, якою мірою він орієнтований на виконання освітнього замовлення різних категорій дорослих, а також тим, наскільки у ході процесу навчання дорослих відбувається засвоєння певних знань, оволодіння різними вміннями та створюються умови для ціннісно-рольового самовизначення в основних соціальних ролях, які виконує доросла людина.

Це у свою чергу спонукає до пошуку організаційних форм і методів, адекватних завданням освіти дорослих.

Аналіз праць зарубіжних і вітчизняних дослідників дає можливість назвати основні положення, на яких вибудовується організація навчального процесу дорослих:

- використання таких форм і методів організації навчального процесу, які активізують пізнавальну діяльність дорослих учнів;
- навчання в невеликих (15-20 осіб) групах, які забезпечують стабільний зворотний зв'язок і тісну взаємодію слухачів;
- використання індивідуалізованих форм навчання;
- диференціація навчання;
- оптимальне насичення навчального процесу автоматизованими системами, технічними засобами навчання і діагностики на базі комп'ютерної техніки;
- розвиток інформаційної бази навчального процесу;
- інтеграція навчальних закладів, наукових, промислових та інших виробничих організацій і підприємств, центрів зайнятості у справі підготовки та перепідготовки висококваліфікованих кадрів;
- пошуки шляхів реалізації індивідуально-контактної форми навчання.

В цілому організація навчального процесу дорослих підпорядкована трансформації їх соціального досвіду, творчому пошуку через збагачення наявного досвіду й опори на нього.

Чим є такий феномен, як навчальна група дорослих? Вона є різновидом соціальної групи, тобто групи людей, об'єднаних спільними цілями та інтересами, а також спільними зусиллями, спрямованими на їх досягнення.

Сформована на початку курсу навчання група дорослих учнів проходить три стадії становлення. Спочатку члени групи знайомляться один з одним, причому таке знайомство відбувається тим швидше, чим краще зуміє організувати викладач спільну активну роботу дорослих учнів. Потім настає стадія взаємних дискусій, які стосуються всіх питань, що хвилюють дорослих, перевага навчальних проблем у цих дискусіях буде залежати від діяльності андрагога – від того, наскільки він зуміє захопити членів групи вирішенням навчальних проблем.

Третьою стадією становлення групи виступають рольові орієнтації, прийняття членами групи рольових позицій (лідер, ... і т. ін.).

Німецький андрагог В. Ніггеманн вважає, що у навчальній групі через порівняно короткі терміни навчання не формуються постійно закріплені ролі. У вирішенні тих чи інших проблем можуть бути "змінні" лідери.

Вчений виділяє п'ять етапів розвитку активно працюючої навчальної групи: етап обережного знайомства і зближення членів групи; етап вироблення загальних правил поведінки (формування культури групи); етап довіри й активної роботи членів групи (наявність рівнозначного нормативного та інформативного впливу); етап втому членів групи один від одного і наростання внутрішньої напруги; етап розпаду.¹

Завдання андрагога – прискорити розвиток перших трьох етапів і запобігти появі останніх двох.

В освіті дорослих існує специфічний поділ форм занять на відкриті (навчання з вільним доступом слухачів) і закриті (навчання в групах, контингент яких формується на початку навчального курсу і потім зберігається стабільним).

Підмічено, що дорослі учні соромляться оточуючих, неохоче йдуть на діалог, дискусію в присутності незнайомих людей. Тому відкрите обговорення актуальних проблем дає користь лише тоді, коли дорослі уже перезнайомились один із одним і відчувають себе в колі зайнятих спільною справою колег.

Таким чином, у теорії і на практиці заняття в рамках навчальної групи виступають як серйозний засіб підвищення ефективності навчального процесу.

В останні роки у зарубіжних дослідженнях, присвячених освіті дорослих, значне місце відводиться розвитку особистісних якостей людини і відповідності цих якостей обраній професії. Тому у процесі підвищення професійної кваліфікації в США робота з людьми (уміння себе подати, здатність мобілізувати колег і підлеглих і тощо) займає більше 60%, а в Голландії навіть більше 70% навчального часу. У матеріалах проекту Ради Європи "Освіта дорослих і соціальні зміни" (1988-1993 pp.) як "базові"

¹ Niggeman W. Praxis der Erwachsenenbildung. — Freiburg-Baser-Wien, 1975.

визначені такі особистісні уміння: здатність людини мобілізуватися на вирішення завдань, які перед нею стоять, здатність працювати лише з високоякісним результатом, уміння дотримуватись соціальної і технічної безпеки, надійність, відповідальність, чуйність, уміння виявляти в будь-яких сферах життєдіяльності новаторство. Лише на основі цих “базових” умінь загальнолюдського характеру Рада Європи рекомендує “будувати” суто професійну кваліфікацію. Очевидно, що андрагог, працюючи з дорослою аудиторією, повинен переглянути зміст сучасної освіти дорослих і обов’язково звернути увагу слухачів на ці “особистісні” проблеми.

Відповідно до завдань освіти та її змісту визначаються форми і методи навчання дорослих. Сучасні підходи до організації освіти дорослих передбачають застосування різноманітних форм і методів, зокрема нетрадиційних, які б:

- орієнтували дорослого учня на активне засвоєння способів пізнавальної діяльності, на особистість того, хто навчається, на забезпечення можливостей його саморозкриття і самореалізації;
- передбачали особистісну причетність усіх учасників процесу навчання, високу професійну готовність андрагога до гнучкої, тактовної взаємодії зі слухачами;
- ставили андрагога в позицію партнера у процесі навчального дослідження;
- формували у дорослих учнів досвід самостійного пошуку нових знань, їх застосування у нових умовах, формували функціональну творчу особистість, її високу духовність;
- сприяли максимальному засвоєнню інформації та самостійно сконструйованого нового досвіду, враховуючи психолого-фізіологічні особливості дорослих учнів;
- сприяли організації навчально-ігрової моделюючої діяльності, комунікативно-діалогової діяльності, активного обміну думками, творчої дискусії.

Характерними рисами сучасного підходу до організації процесу навчання дорослих є:

- формування культури рефлексивного мислення, навчання пошукових процедур;
- навчання процедур обговорення, зіставлення точок зору, аргументації, соціального спілкування;
- формування дискусійної культури;
- спеціальна розробка емоційно-особистісного аспекту навчально-ігрової діяльності, пов’язаної з її рольовими компонентами.

Крім того, навчальний процес має відповідати таким вимогам:

- стимулювати дорослих до формування ідей та уявлень та їх висловлення;
- пропонувати слухачам інформацію, яка суперечить усталеним точкам зору;
- стимулювати дорослу аудиторію до висунення альтернативних пояснень, припущень, здогадок;
- давати можливість слухачам висловлювати припущення стосовно широкого кола явищ, ситуацій так, щоб вони могли оцінити їх практичне значення.

Вербально-ілюстративні методи навчання, які є основними у традиційному навчанні, ставлять дорослого в позицію пасивного слухача. Ця тенденція найбільш яскраво виявляється в організації лекційних курсів. Традиційна лекція належить до екстенсивних методів навчання. Навіть різні модифікації традиційної лекції (наприклад, оснащення її засобами наочності) не виводять лекційне заняття для великої аудиторії з екстенсивного способу навчання.

Але є способи переведення лекційного заняття в інтенсивний спосіб навчання. Розглянемо деякі із них.

Сучасна лекція починається із роздачі лектором усім слухачам методичних матеріалів, на яких слухачі роблять помітки в ході лекції, а в кінці заняття викладач видає посібники для самоосвіти за темою лекції.

Проблемна лекція, на якій викладач формулює проблемне завдання з метою активізації мислення слухачів. Пошук відповіді відбувається у результаті дискусії, де обидві сторони – слухач і викладач – є співрозмовниками.

Лекція удвох – це проблемна лекція за участю двох викладачів одночасно, які, будучи прихильниками різних точок зору, у процесі дискусії висловлюють свою позицію стосовно проблеми лекції. Жвавий діалог між викладачами так чи інакше робить слухачів його активними учасниками.

Діалогізована лекція, лекція-дискусія, лекція – робоче засідання, кожний етап такого типу лекцій передбачає аналітико-синтетичну діяльність як з боку викладача-андрагога, так і з боку слухачів. Сюди відносяться міркування, аргументація, аналіз, синтез, уточнення обопільних позицій тощо.

Велике значення при підготовці лекції має вибір раціонального співвідношення роботи андрагога і самостійної роботи слухачів. Дорослі учні значно вище оцінюють не скільки саму майстерність лектора, скільки його слухні поради щодо організації самостійної роботи та аналізу виробничих ситуацій.

Конференції, тематичні вечори, зустрічі зі спеціалістами, усні журнали також слід віднести до екстенсивних способів навчання. На цих заняттях і при їх підготовці активно працює лише частина слухачів. Всі відкриті форми занять в освіті дорослих слід віднести до екстенсивного навчання, і дуже прикро, що вони у нас ще переважають у навчальних закладах для дорослих.

Групові закриті форми занять, навпаки, всі без винятку належать до інтенсивного способу навчання. На **групових бесідах** викладач не “інформує”, а виступає консультантом з питань, що вивчаються, допомагаючи слухачам осягнути їх суть. **Сеінар** також проходить як жваве обговорення питань теми, що вивчається. Роль андрагога обмежується управлінням обговорень на семінарі і підсумковим виступом. В ідеалі викладач повинен домогтися, щоб на семінарі виступили всі члени навчальної групи. Часто семінари переростають у жваву **дискусію**, але вона може виступати і самостійною формою заняття. Викладач завчасно визначає дискусійну проблему, готує до неї слухачів, вчить розглядати питання з різних боків, а на дискусії заохочує учасників аргументовано відстоювати свою власну позицію, не дозволяє дискусію відхилитися від теми і робить узагальнюючі висновки.

Популярними в останні два десятиліття стали **ділові та рольові ігри**. При рольовій грі учні беруть на себе ті чи інші ролі і програють близьку до реальної ситуацію. В діловій грі беруть участь слухачі, які розподілились на невеликі групи, їм роздають матеріали, в яких представлена та чи інша проблема. Завдання груп – вирішити проблему оптимальним способом. Організація гри, її корекція і узагальнююча оцінка – завдання викладача.

Останнім часом у практику все більш активно входять **практичні і лабораторні роботи, захист курсових і дипломних проектів**.

Ступінь розвитку інтенсивних способів навчання в закладах освіти дорослих залежить, головним чином, від суб'єктивних факторів – від компетентності і енергії організаторів навчання та андрагогів.

В останні роки все більш помітну роль в освіті дорослих стала відігравати дистанційна освіта. **Дистанційна освіта** означає цілеспрямоване і методично організоване керівництво навчально-пізнавальною діяльністю і розвитком осіб, що знаходяться на певній відстані від освітнього закладу і тому не вступають у постійний контакт з його педагогічним персоналом. Практикується у двох, за звичай комбінованих у різних поєднаннях, формах: а) через листування, в ході якого андрагог коректує і контролює засвоєння навчальної програми; б) через засоби масової комунікації – лекції та інструкції, індивідуальні консультації по телефону, через електронну пошту. До переваг системи дистанційної освіти належить те, що вона дає можливість неперервної систематичної освіти і самоосвіти без відриву від професійної діяльності, а також можливість вибору учнями місця, часу, рівня, форм і темпів навчання.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що особливість процесу навчання дорослих полягає в тому, що навчальна діяльність тут зорієнтована на використання освітнього замовлення різних категорій дорослих учнів. Специфіка цього замовлення варіюється в широких межах – від бажання отримати “будь-яку роботу” до орієнтації на роботу “престижну”, від навчання в рамках “чергового” підвищення кваліфікації до інтересів, пов'язаних з різними сферами особистісного розвитку.

5.5. Особливості педагогічної діяльності викладача-андрагога

Викладач-андрагог, організатор освіти дорослих, повинен поєднувати у своїй професійній діяльності різні ролі. Можна виділити мінімум три, які помітно відрізняються за змістом і спрямованістю, в рамках яких у сучасних умовах повинен уміти діяти викладач-андрагог. Це ролі “лікаря”, “експерта” і “консультанта”.

Діяльність у ролі “лікаря” передбачає наявність певної психотерапевтичної підготовки. Володіючи знаннями і навичками в цій галузі, викладач здатен надати допомогу у відновленні мотивації

до освітньої діяльності, послабленні “бар’єрів” сприйняття, зниженні рівня тривожності, підвищенні стресостійкості суб’єктів навчання. Найбільшою мірою подібні уміння потрібні при роботі з такими категоріями дорослих учнів, як безробітні на курсах перепідготовки, персонал з низькою оплатою праці, співробітники, чия діяльність пов’язана з постійними емоційними перевантаженнями і т. ін.

Роль “експерта” передбачає компетентність викладача на “нормативному” рівні, тобто володіння змістом як андрагогічної діяльності, так і професійної діяльності дорослих учнів на рівні, достатньому, щоб виступати в ролі “експерта”. Значна частина “експертів”, як відомо, вважає, що володіння знаннями і досвідом у тій чи іншій галузі професійної діяльності саме по собі вже є запорукою успішної викладацької діяльності. Це, однак, не так. Не кожний хороший спортсмен може бути гарним тренером, не кожний висококласний фахівець є талановитим учителем. Невміння передати свій досвід, навчити суцільно призводять до того, що “експерт” перетворюється на чергового “начальника”, від якого залежить, наприклад, чи буде чи ні прийнятий залік, іспит, але практична користь від викладацької діяльності якого дуже невелика. Тому так важлива для кожного професіонала, який виступає у ролі викладача, спеціальна андрагогічна підготовка.

I, нарешті, роль “консультанта”. Рівень компетентності у рамках цієї ролі припускає, що викладач володіє методологією андрагогічного супроводу процесу самоосвіти дорослих. Форми такого супроводу – цільове підвищення кваліфікації, випереджальне навчання основ науково-дослідної роботи, допомога у створенні програм (проектів) професійного, особистісного розвитку (саморозвитку) і т. ін.

Підсумовуючи вищесказане, акцентуємо увагу на ознаку, які характеризують андрагогічну підготовку викладачів (табл. 3).¹

Таблиця 3

Компоненти андрагогічної підготовки	Емпірична характеристика
Наявність мети, що визначає характер діяльності викладача.	Озброєння новими знаннями й уміннями. Прагнення допомогти слухачам знову відкрити втрачені здібності, спрямувати на саморозвиток. Розвиток здатності працювати самостійно й у групі.
Професійна орієнтація, тобто ставлення викладача до себе як професіонала.	Оцінка себе як фахівця у галузі дисципліни, яку викладає, оцінка себе як андрагога.
Уявлення про специфіку слухачів (як особистостей і “носіїв” визначених ролей); їхнє ставлення до матеріалу, що вивчається, і здатність його засвоювати.	Ставлення до слухачів як до дорослих людей, які мають певний життєвий і професійний досвід.
Володіння мовою викладання.	Ясність і доступність викладання.
Розуміння закономірностей взаємодії учасників освітнього процесу.	Здатність до взаємодії: гностична здатність (розуміти слухачів); експресивна здатність (здатність до самовираження); інтерактивна здатність (адекватний вплив на партнерів).
Особлива відповідальність викладача за свою діяльність і її результативність (прогностичні здібності).	Здатність передбачати результати своєї діяльності і на цій основі коригувати її. Уміння налагодити зворотний зв’язок як безпосередньо на кожному занятті, так і протягом усього періоду навчання. Уміння розробляти довго- і короткотермінові програми, що забезпечують раціональне використання навчального процесу.
Уявлення про фактори навчального процесу.	Уміння аналізувати соціальну і психологічну обумовленість навчального процесу; уміння оцінювати

¹ Рабочая книга андрагога / Под ред. С.Г. Вершинского. — СПб., 1998. — С. 120-122.

	позитивну і негативну роль тих чи інших факторів.
Андрагогічний оптимізм.	Упевненість, що андрагогічно грамотне навчання сприяє розвитку особистості, її вмінню працювати як індивідуально, так і в колективі.
Уміння майстерно проявляти себе як спеціаліста-андрагога.	Постійне прагнення до саморозвитку і творчості, пошук і знаходження об'єктивно нових завдань, методів, способів навчання.

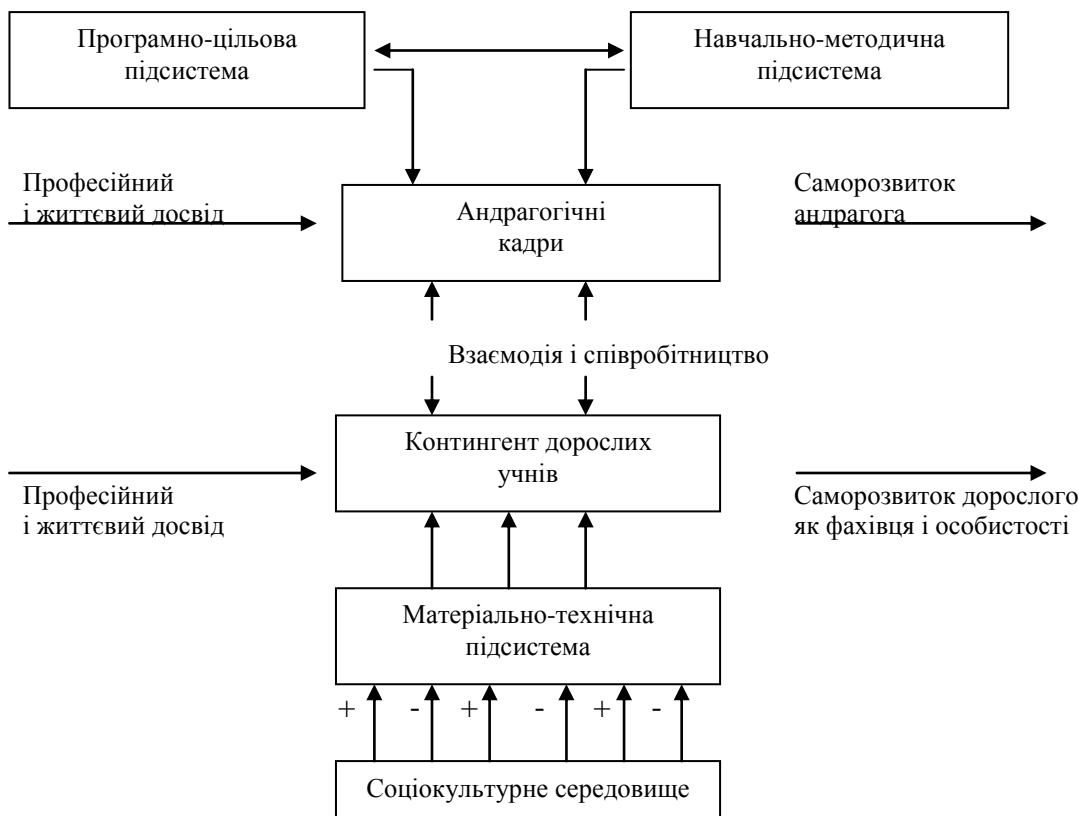
5.5. Освітні системи дорослих

Навчання дорослих людей здійснюється в закладах, які входять до державної системи освіти. Але така освітня практика здебільшого дотримується рамок традиційного педагогічного підходу, звертаючись лише частково до врахування вікових особливостей дорослих учнів, їх професійних інтересів, специфіки навчальної мотивації.

Зоною андрагогічного розгляду мають стати численні види освітніх закладів (курси, лекції, центри, інститути та університети), які є, по суті, ланками системи підвищення кваліфікації. Вони призначені для максимального задоволення різноманітних освітніх запитів дорослих.

У змістовому плані ці освітні заклади реалізують два основні напрямки: сприяють удосконаленню (набуттю чи зміні) професійної підготовки та забезпечують загальнокультурний розвиток дорослого. Основними структурними елементами освітньої системи дорослих є програмно-цільова підсистема, навчально-методична, кадрова та матеріально-технічна підсистема. Однією з найважливіших підсистем освітнього закладу є контингент дорослих учнів (схема 2).¹

Як можна бачити зі схеми 1, центральним моментом функціонування освітньої системи є взаємодія і співробітництво андрагогічних кадрів та контингенту дорослих учнів. Послаблення цього співробітництва, тим більше виникнення формальних чи конфліктних взаємовідносин між ними, призводить до взаємного відчуження, а по суті – до розпаду всієї системи. Хоча зовнішні показники навчальної роботи можуть демонструватися і дотримуватися.



¹ Рабочая книга андрагога / Под ред. С.Г. Вершинского. — СПб., 1998. — С. 123-127.

Схема 2

Як основні вхідні параметри освітньої системи дорослих пропонується розглядати професійний і життєвий досвід як андрагогічних кадрів, так і контингенту дорослих учнів.

Як основні вихідні параметри слід розглядати саморозвиток дорослого як спеціаліста і особистості, а також саморозвиток самого андрагога.

Від того, наскільки успішно проходить саморозвиток дорослих учнів, можна робити висновки про ефективність діяльності освітньої системи в цілому.

Діяльність андрагогічних кадрів зумовлена, з одного боку, рядом внутрішніх факторів (підготовленість кадрів, їх професійна мотивація, ціннісні орієнтації), з іншого – програмно-цільовою і навчально-методичною підсистемами.

У програмно-цільову підсистему необхідно включити навчальні плани і програми, цілі навчання дорослих, традиції і норми, що склалися у даному освітньому закладі. Основна функція цієї підсистеми – стратегічна орієнтація андрагогічних кадрів, узгодження їх ціннісних орієнтацій, досягнення прийняттого взаєморозуміння. Крім того, програмно-цільова підсистема забезпечує організаційний бік освітнього процесу, практичну координацію дій викладачів, керівників, допоміжного персоналу.

Програмно-цільовий блок важливий і для забезпечення відповідності результатів функціонування освітньої системи висунутим критеріям освіти дорослих.

Від характеру висунутих завдань залежить дуже багато. Як справедливо зазначає Л.І. Фішман: "...інноваційні підходи до формування управлінських цілей діяльності всієї системи освіти знаходять відображення не лише в її демократизації, гуманізації, спрямованості на всебічний розвиток особистості, але й у врахуванні вироблених у теорії управління вимог конкретності, реальності, контрольованості цілей".¹

Освітню систему дорослих ми повинні розглядати у взаємодії з навколишнім соціокультурним середовищем, яке є джерелом різних зовнішніх взаємодій як позитивного, так і негативного характеру.

Звичайно, успішне функціонування конкретної освітньої системи можливе лише за певних умов:

- стан кожної підсистеми відповідає загальним цілям і завданням, які стоять перед освітнім закладом;
- між окремими підсистемами налагоджені і підтримуються адекватні взаємозв'язки і співвідношення;
- забезпечується синхронність взаємодії всіх підсистем (планування, координація, регулювання);
- налагоджені механізми саморегулювання і самоорганізації у кожній підсистемі і системі в цілому;
- забезпечується стратегія розвитку для всієї освітньої системи.

Попри багатовимірність освітніх закладів для дорослих, можна виділити найбільш типові моделі освітніх систем: корпоративна, спеціалізована і віртуальна.²

Корпоративні освітні системи створюються великими підприємствами, фірмами, корпораціями для навчання своїх працівників, різних категорій свого персоналу.³ Тут найбільшою мірою проявляється значущість андрагогічного підходу.

Ефективна організація освітнього процесу безпосередньо на підприємстві має важливі соціально-економічні та культурно-психологічні наслідки не лише для самої фірми, але й для суспільства в цілому. Сучасні великі фірми стають місцем концентрації величезних інтелектуальних, духовних, культурних ресурсів, успішно конкуруючи із системою освіти як такою.

Спеціалізовані освітні системи функціонують на базі навчальних закладів, які спеціально призначені для навчання працівників будь-якої галузі народного господарства, певної професійної групи. Класичним прикладом таких систем є факультети та інститути післядипломної освіти (учителів, лікарів, інженерів).

¹ Фішман Л.И. Модель образовательного менеджмента в России: ценности и стереотипы.-Казань-Самара, 1997.

² Рабочая книга андрагога / Под ред. С.Г. Вершинского. — СПб., 1998. — С. 123-147.

³ Роджерс (Бак) Ф.Дж. Путь успеха: Как работает корпорация IBM. — СПб., 1997.

Віртуальні освітні системи контролюються самими дорослими з використанням комп'ютерно-інформаційних технологій для задоволення особистісних освітніх потреб. Вони дозволяють людині побудувати для себе "освітній заклад" відповідно до своїх запитів, здібностей, життєвих і професійних планів.

Зрозуміло, що представлена класифікація освітніх систем умовна і відносна, розглянуті моделі на практиці перетинаються, взаємопроникають, підсилюючи свої переваги і компенсуючи об'єктивно притаманні недоліки. Дану класифікацію відобразимо в таблиці 4.

Таблиця 4

Типи освітніх систем	Освітні цілі	Характер освітньої діяльності дорослих
Корпоративні освітні системи	Формування спеціаліста, потрібного для фірми. Забезпечення високого ступеня адаптивності працівників. Підвищення професійної кваліфікації працівника, орієнтація його на саморозвиток і тощо.	Засвоєння визначених освітніх програм. Чітка регламентація освітнього процесу. Плановий характер участі в освітній діяльності. Контроль і оцінка результатів навчання.
Спеціалізовані освітні системи	Задоволення освітньо-професійних потреб спеціалістів. Підвищення професійної кваліфікації працівників. Підготовка та перепідготовка кадрів, орієнтація слухачів на саморозвиток і самовдосконалення.	Добровільність участі в освітній діяльності. Можливість вибору освітніх програм і курсів. Контроль і оцінка результатів навчання. Залучення до інноваційної і дослідницької діяльності.
Віртуальні освітні системи	Задоволення особистісних (індивідуальних) освітніх запитів. Стимулювання саморозвитку, самоосвіти.	Самонавчання, самоорганізація освітньої діяльності. Вільний вибір освітніх програм, курсів. Самоконтроль результатів навчання.

Загалом три моделі освітніх систем для дорослих у реальній практиці існують паралельно, якоюсь мірою контролюючи і доповнюючи одна одну.

5.6. Розвиток особистісних ресурсів дорослих учнів та стратегії управління освітнім процесом

Сучасна система народної освіти, складовою ланкою якої є освіта дорослих, зумовлена постійними змінами в змісті і характері праці; динамічним зростанням знань в усіх сферах науки, техніки і культури; перебудовою суспільного життя, розвитком його демократичних засад, широким залученням людини до системи суспільного і виробничого управління. Неперервна освіта стає вирішальним фактором соціально-економічного прогресу і кардинальною умовою розвитку особистості на всіх етапах її життєвого і професійного шляху.

У понятті неперервної освіти знаходить відображення той реальний факт, що в наш час освіта людини не закінчується на якомусь етапі (шкільному чи вузівському), а триває впродовж усього періоду життєдіяльності, починаючи з дитинства і закінчуючи періодом зрілості.

Неперервна освіта розглядається як системний і цілісний у своїх елементах процес, що забезпечує поступальний розвиток творчого потенціалу особистості і всебічне збагачення її духовного світу, основними етапами якого є: а) навчання, виховання і розвиток людини на стадії підготовки до самостійного життя; б) навчальна діяльність у період дорослого життя, яка поєднується з різними видами практичної діяльності (освіта дорослих).

Неперервна освіта в її організаційно-педагогічному аспекті – це реально функціонуюча система державних і суспільних інститутів, які забезпечують можливість загальної і професійної освіти людини впродовж всього періоду життя.

Поняття неперервної освіти зовсім не зводиться лише до організаційно-педагогічних умов її реалізації. Ідея неперервної освіти виступає у ролі найважливішого соціально-педагогічного принципу, який відображає сучасну тенденцію побудови освіти як цілісної системи, спрямованої на розвиток особистості, і як такої, що є умовою соціального прогресу. По суті, йдеться про новий погляд на освіту, про новий підхід до розуміння значення освіти в сучасному житті. З цієї точки зору неперервна освіта – інтегративний елемент життєдіяльності особистості в цілому, умова постійного розвитку особистісних ресурсів.

Функції освіти дорослих досить різноманітні. До них, зокрема, належать:

1. Підвищення рівня професійної кваліфікації дорослих у рамках набутої спеціальності: адаптація до змін, що відбуваються у змісті, формах і методах роботи; відновлення раніше отриманих знань; реконструкція практичних умінь; осмислення наявного досвіду роботи чи організація нового досвіду.

2. Перекваліфікація чи оволодіння новою кваліфікацією: опанування суміжних професій або нових видів роботи; спеціалізація; повна перекаваліфікація.

3. Розширення і збагачення знань дорослої людини у різних галузях культури, науки, суспільного життя, самоосвітня діяльність за інтересами.

Названі функції освіти дорослих тією чи іншою мірою мають працювати на головну мету, яка визначає її соціальну й особистісну сутність – на саморозвиток особистісних ресурсів дорослих.

Перебуваючи в соціально-економічних умовах, які постійно змінюються, людина змінюється сама. Ці зміни знаходять своє відображення у динаміці смислових утворень особистості, її ціннісних орієнтацій і установок, у збагаченні концептуальних структур мислення, методології вирішення теоретичних і практичних завдань, які виникають у суспільно-трудова діяльності.

Якщо ми приймаємо саморозвиток дорослого як фахівця й особистості за найважливіший параметр на виході освітньої системи, то необхідно виділити деякі соціально педагогічні критерії, що дозволяють оцінювати і контролювати цей процес. Важливо виділити критерії, які знаходилися б у смисловому полі андрагогічного підходу. Як один із варіантів вирішення цієї проблеми пропонується поняття особистісних ресурсів дорослих учнів.¹ Воно є адекватним у тому сенсі, що в центрі аналізу знаходиться працюючий дорослий.

Під особистісними ресурсами (ОР) розуміють сукупність усіх сил і здібностей дорослого як працівника (фахівця) і як суб'єкта пізнання та спілкування. Тобто це складне за структурою утворення, у якому необхідно виділити деякі основні компоненти: фізичні ресурси дорослого, що навчається (Ф); інтелектуальні ресурси (І); професійні ресурси (П); духовно-моральні ресурси (Д-М). Для наочності скористаємося формулою

$$\text{ОР} = \text{Ф} + \text{І} + \text{П} + \text{Д-М}.$$

Варто пам'ятати, що людина є унікальною цілісністю, а тому всі компоненти особистісних ресурсів дорослого, що навчається, взаємозалежні, знаходяться у взаємодії, становлять динамічну систему.

Перед андрагогом стоять такі стратегічні завдання: 1) аналіз і оцінка особистісних ресурсів дорослих учнів; 2) ефективне використання ресурсів у процесі навчання; 3) збереження особистісних ресурсів, профілактика можливих деструктивних процесів; 4) розвиток особистісних ресурсів.

Такий підхід до навчання дещо відрізняється від традиційного педагогічного і підкреслює, що дорослий учень не тільки поповнює професійні чи загальнокультурні знання, формує відповідні вміння, але й проходить за період навчання певний етап особистісного становлення. Межа між діяльністю і процесом соціально-професійного становлення виявляється дуже умовною.

У свою чергу кожен із виділених компонентів може бути виражений сукупністю показників, що вже піддаються емпіричній оцінці. Можна запропонувати таку групу показників.

Фізичні ресурси: фізична сила, працездатність, швидкість реакції, здоров'я і т. ін.

Інтелектуальні ресурси: розумові уміння, кмітливість, увага, оперативна пам'ять і т. ін.

Професійні ресурси: професійні знання й уміння, професійний досвід, професійна мотивація, професійно-творча установка і тощо.

¹ Тюрнпуу Л.А. Развитие личностных ресурсов обучающихся взрослых // Рабочая книга андрагога. — СПб., — С. 142-143.

Духовно-моральні ресурси: відповідальність, чесність, здатність до співробітництва, особливості життєвих орієнтацій і т. ін.

Ресурси дорослих учнів динамічні, змінюються. Згодом змінюються у процесі навчання і професійно-трудової діяльності усі компоненти й показники, однак нерівномірно й у різному темпі. Сучасною наукою накопичений значний матеріал для вивчення вікової динаміки різних психофізичних показників людини.

Для андрагога тут важливо враховувати кілька досить відомих, але принципових положень. Встановлено, що фізичні ресурси людини вичерпуються швидше, ніж інтелектуальні. Так, швидкість реакції досягає оптимальних показників до 17 років, для чоловіків максимум фізичної сили припадає на період 20–22 роки. Більшість інтелектуальних показників досягають найвищої позначки в більш пізні роки. Прогрес цих показників може сягати до 30 років, а їхнє збереження на високому рівні може тривати роками. При цьому систематична участь в освітній діяльності, заняття інтенсивною розумовою працею обумовлюють інтелектуальне довголіття. Динаміка професійних ресурсів дорослої людини складніша. Вона не підпадає під загальні закономірності. Тут активно виявляють себе індивідуальні варіації. В одних випадках може спостерігатися довге входження у професію, повільне нагромадження професійного досвіду, але збереження надбаного впродовж тривалого періоду і продуктивна реалізація наявних ресурсів. В одних випадках відбувається рання професійна деградація, в інших – серйозні коливання динаміки професійної віддачі фахівця.

Досить специфічною є динаміка духовно-моральних ресурсів дорослих. Тут можливе нарощування особистісного потенціалу протягом усього життєвого шляху людини, але можливі і моральні катастрофи, кризи, повне духовне виснаження в досить молодому віці.

Розуміння динаміки особистісних ресурсів дорослих працівників допомагає андрагогу виробити адекватну стратегію управління освітнім процесом, яка знайшла б наступність у виробничій системі. Спостереження показують, що на практиці застосовуються кілька стратегій.

Стратегія “результати за будь-яку ціну”. На жаль, в умовах “дикого” ринку вона зустрічається досить часто. Керівники, власники підприємств не турбуються про необхідність вивчення особистісних ресурсів персоналу, визначення стратегії оптимального використання. Застосовується примітивна тактика грубої експлуатації працівників, спрямованої на отримання вже “сьогодні і зараз” високих результатів за будь-яку ціну. У цьому випадку навчання зводиться до мінімуму, розглядається як невикористані витрати.

Розвиваюча стратегія. Саме ця стратегія вважається андрагогічно обґрунтованою, оскільки містить у собі ретельний аналіз особистісних ресурсів персоналу, грамотне і дбайливе їх використання, розробку системи заходів щодо збереження і розвитку цього багатства людини. У цьому випадку навчання виступає як найважливіший засіб саморозвитку фахівця. Подібна результативність функціонування освітньої системи, динаміка її розвитку багато в чому залежить від особливостей управління системою, тобто від характеру освітнього менеджменту.

Можна виділити такі види керування освітніми системами.¹

Структурно-функціональне управління. Воно передбачає чіткий розподіл функцій між підсистемами, досить докладне опрацювання функціональних обов'язків усіх співробітників і викладачів, послідовне здійснення заходів щодо досягнення поставлених перед організацією завдань. У цьому випадку особливої значущості набуває роль керівника, успішність виконання ним своїх посадових функцій: планування і прогнозування, контроль і прийняття рішень, аналіз результатів тощо.

Відкрите керування. У цьому випадку керівник значною мірою враховує вплив соціокультурного середовища, зовнішні зв'язки освітньої системи, спираючись на підтримку позитивних факторів і намагаючись максимально мобілізувати власні ресурси освітньої системи, потенціал персоналу на досягнення поставлених завдань.

Керування з позицій культурного плюралізму. Воно вимагає підтримки визначеного балансу між факторами внутрішнього і зовнішнього середовища системи, узгодження соціокультурних орієнтацій співробітників, викладачів, фахівців з нормами і цінностями організації, пристосування освітньої системи до існуючої соціокультурної різноманітності середовища, вироблення толерантної стратегії колективного поведіння.

¹ Шершня С.В. Управление персоналом современной организации: Учебно-методическое пособие. — М., 1997.

Можливі й інші види освітнього менеджменту. Варто лише наголосити, що на практиці різні освітні системи “ведуть” себе по-різному в силу специфічності керування ними.

Але у будь-якому випадку керування освітніми системами як різновид соціального керування має справу з двома суб'єктами: керуючим і виконуючим. Суб'єктивність колективу – одна з фундаментальних ідей демократичного керування. На думку багатьох дослідників, роль “виконавчого” суб'єкта в чотири рази вагоміша за роль суб'єкта керуючого. Налаштований проти керівництва колектив не лише може нейтралізувати провідну роль керівника, але й перетворити її в деструктивну силу. Звідси має визначатися стратегічна мудрість керівника: усіяко піклуватися про культуру трудового колективу, про почуття “ми” і про налаштованість колективу і керівника на “єдину хвилю”. За даними досліджень фінського вченого Ерки Лахдес, успішність організації на 90% залежить від міжособистісних стосунків у колективі, а безпосередня регулююча роль керівника не перевищує 10% від загального ефекту.

Керівники-початківці часто помиляються, починаючи керувати одночасно всіма доступними їм процесами. Тотальне керівництво знищує ініціативу знизу і руйнує поступальний розвиток освітньої системи. Уміння обирати об'єкти керування є основою управлінської мудрості керівника. Головне в цьому виборі – фіксація найбільш значущих проблем, вирішення яких дасть максимально корисний результат (у кінцевому результаті – розширення навчання дорослих, підвищення його якості). У зв'язку із цим особливого значення набуває аналіз ситуацій в освітньому закладі. Він має забезпечити актуальність і обґрунтованість обраної для вирішення проблеми; чітке розуміння методів і засобів її вирішення; прогностичність результатів і можливих небезпек; обґрунтоване виділення етапів вирішення проблеми.

У цьому процесі мають тісно взаємодіяти оперативне і стратегічне керування. Оперативне керування передбачає планування роботи; розпорядження; координування; поточний контроль; оперативне прийняття рішень; поточну роботу з кадрами тощо.

До складу стратегічного керування входить:

- формулювання загальних цілей;
- розробка і розкриття стратегії організації;
- розробка політики організації;
- формування структури організації;
- планування і комплектація персоналу і т. ін.

Різкої межі між оперативним і стратегічним керуванням немає. Але особливості кожного з них виявляються у розподілі управлінських функцій між працівниками.

Будь-яка програма розвитку соціального інституту освіти дорослих повинна бути досить чітко концентрована і структурована, окреслена у вигляді сукупності пов'язаних між собою певних проблем, які можна об'єднати у більш загальну проблему. У цьому аспекті доцільно вибудувати логіку аналізу “від наслідків до причин”. Наприклад, від аналізу даних про працевлаштування дорослих, ефективності їхньої трудової діяльності до виявлення недоліків у навчальному процесі.

Таким чином, чітке визначення завдань і змісту “кроків” щодо їхньої реалізації на різних рівнях керування (від освітньої системи в цілому до керування навчальною діяльністю) робить навчання безперервним, з урахуванням певних соціокультурних умов та рівнів підготовки дорослих.

Питання для роздумів і дискусій

1. У чому, на вашу думку, полягають особливості освіти дорослих?
2. Назвіть функції освіти дорослих.
3. У чому полягає зміст освіти дорослих?
4. Сформулюйте основні принципи навчання дорослих.
5. Вкажіть на основні особливості організації навчання дорослих.
6. Чи можна лекційне заняття перевести в інтенсивний спосіб навчання?
7. Що, на вашу думку, є характерним для андрагогічної підготовки викладачів?
8. Назвіть найбільш типові моделі освітніх систем для дорослих.

Література

1. Вербицький А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. — М., 1991.
2. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. — М., 1998.

3. Кларин М.В. Технологии обучения. — М., 1999.
4. Петров Ю.Н. Модель непрерывного профессионального образования. — Н.Новгород, 1994.
5. Образование взрослых в России на рубеже XXI века: проблемы и перспективы: В 2-х ч. СПб., 1995.
6. Образование взрослых: опыт развития стран Запада. — М., 1994.
7. Кулюткин Ю.Н., Сухобская Г.С. Индивидуальные различия в мыслительной деятельности взрослых учащихся. — М., 1971.
8. Методические рекомендации по использованию конспектов-схем, производительных ситуаций и учебных игр в вузе. — К., 1983.

Висновки

Сучасна система неперервної освіти, основною ланкою якої є освіта дорослої людини, зумовлена постійними змінами у змісті і характері праці; динамічним накопиченням знань в усіх сферах науки, техніки і культури; перебудовою суспільного життя, розвитком його демократичних засад, широким залученням людини до системи громадського і виробничого управління.

Неперервна освіта дорослих як умова розвитку індивіда, соціуму, суспільства є проблемою загальноцивілізаційною за соціокультурним значенням і міждисциплінарною за характером дослідження (філософська, аксіологічна, культурологічна, соціологічна, соціально-педагогічна, соціально-психологічна, педагогічна, психологічна, андрагогічна).

Освіта дорослих стає більше ніж правом: це ключ у XXI століття. Вона важлива як для кожного окремого громадянина, так і для суспільства в цілому. Вона являє собою яскраву концепцію, яка виступає за сприяння розвитку демократії, науки, економіки, за рівність і справедливість, за побудову нового світу, в якому б усі конфлікти вирішувалися мирним шляхом. Освіта дорослих може сформувати особистість і дати їй сенс життя. Освіта впродовж життя означає для людини спочатку обміркування таких факторів, як вік, рівність статей, нестабільність, мова, культура, економічна нерівність, і їх нове сприйняття.

Освіта дорослих – це цілісний процес навчання, завдяки якому люди розвивають свої здібності, розширюють свої знання, поліпшують свою професійну кваліфікацію чи навчаються чогось нового відповідно до їх особистих потреб чи потреб суспільства.

Система освіти дорослого будується на принципах неперервності і послідовності між базовою професійною і післядипломною освітою. Пріоритетне завдання у розвитку особистості полягає в удосконаленні здатності до самореалізації, саморозвитку, саморегуляції – єдине, що може забезпечити на індивідуально-особистісному рівні послідовність вузівської і післявузівської професійної освіти.

Освіта дорослих – один із принципових способів суттєвого підвищення активності і продуктивності в широкому значенні цих слів, який необхідний, аби гідно зустріти ті різноманітні проблеми, до яких ведуть великі життєві зміни.

Демократичні перетворення у сфері духовної культури в Україні вимагають докорінної зміни підходів до соціокультурної політики в цілому.

Концептуальні основи нової парадигми освіти визначені в Декларації прав людини, де зазначається, що освіта має бути спрямована на всезагальний розвиток людини.

У світовій практиці відводиться дуже багато уваги саме глобальним проблемам розвитку освіти. Навіть склався такий напрямок у зарубіжній методології науки, як "філософія освіти", який прагне до осмислення феномена освіти, його природи та функцій у соціумі і культурі, до філософського розуміння людини, природи її пізнавального ставлення до світу.

Другий важливий зріз філософії освіти – це концептуальні засади реформування освітянської галузі. Нова філософія освіти виходить із пріоритетності її розвитку у суспільстві, що означає насамперед випереджальний розвиток освіти, нове ставлення суспільства до освіти, до знань й інтелекту, кардинально нові підходи до інвестиційної політики в освітній сфері.

Тільки ставка на випереджальний розвиток освіти може допомогти Україні вийти з кризового стану, посісти належне місце серед розвинутих країн.

Освіта з периферії суспільного життя переміщується в центр сучасної цивілізації. Напередодні ХХІ століття вона набуває нових функцій у суспільстві, перетворюється на глобальний фактор розвитку людства, один із найважливіших чинників розвитку цивілізації.

Загальноцивілізаційний простір – це поле, на якому розвивається освіта. У цьому аспекті цікавим є підхід до розуміння освіти як діалогу культур, коли цілісність першої може розглядатися як об'єднання реалій сучасного світу, оскільки є очевидним, що жодна з культур самостійно не може дати відповіді на всі питання, що постають перед людством.

Освіта сама по собі є одним із найважливіших стимулів зростання людської особистості, єдиним цивілізованим шляхом "вивільнення" її потенційних творчих здібностей.

Тому реформа освіти в Україні – це не данина моді сьогодення, а нагальна потреба у виході молоді держави на магістральний шлях загальноцивілізаційного поступу.

Реформа освіти в Україні спрямована на вирішення ряду завдань: побудови нової моделі освіти, яка б відповідала реаліям посттоталітарного суспільства, була національно зорієнтованою за сутністю і змістом, інтегрованою з глобальними реформаційними процесами, що відбуваються у світі.

Нині реформа освіти в Україні здійснюється в умовах кризових явищ в економіці та суспільно-політичному житті українського суспільства. Проте реформування освіти могло б стати за умов належної підтримки державних інституцій, суспільства в цілому важливим чинником не лише кардинальних зрушень у самій галузі, але й засобом розвитку демократичного суспільства в Україні, формування сучасного типу державності.

Необхідні глибокі реформаторські зрушення в самій сутності педагогічного процесу, побудова нової моделі освіти в Україні, заснованої на принципах демократизації, гуманізації та гуманітаризації, безперервності і варіативності, переорієнтації навчального процесу на пріоритетний розвиток особистості.

Мережа навчальних закладів також потребує вдосконалення відповідно до потреб регіонів, вимог науково-технічного прогресу, запитів молоді, що навчається.

Серед найбільш важливих проблем – створення нової економічної моделі функціонування освітньої галузі, що означає знаходження кардинально нових підходів до інвестиційної політики в освітній сфері.

Теоретичним підґрунтям для проведення реформи освіти на всіх її рівнях, що включала б усі її складові і ланки, повинна стати Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття).

Нація зберігає себе завдяки власній національній системі освіти. А наявність чи відсутність національної освітньої системи залежить від ступеня державницького досвіду народу. Тому наявність політичного суверенітету, Конституції як вищого Закону незалежної України надає освітньо-педагогічному простору самодостатності, саморозвитку, національних цінностей.

Треба пам'ятати, що Україні потрібна прогресивна національна освіта, яка не тільки відображає своєрідні етичні характеристики, але й задовольняє вимоги науковості, художності, етичності, культури субетичних взаємин, європеїзму.

Українознавча політика у системі національної освіти стає фактором, що зміцнює національну самосвідомість, духовну, ідейну, міжнаціональну єдність.

Неперервність освіти відкриває можливості для постійного поглиблення загальноосвітньої і професійної підготовки у навчанні і вихованні, перетворення процесу отримання освіти на такий, що триває впродовж усього життя.

У теорії і практиці неперервної освіти особливий акцент робиться на освіту дорослих за межами базової – набуття і підвищення кваліфікації, перепідготовка у процесі зміни професії, освіта в умовах дозвілля тощо.

Існує чимало понять для означення неперервної освіти як процесу. Серед них – "продовжувана освіта", "довічна освіта", "перманентна освіта", "подальша освіта", "освіта дорослих" тощо.

Загальноосвітня школа є ланкою системи безперервної освіти, якоюсь мірою найбільш стійкою і найменш підвладною змінам. Розумне роздержавлення – одна з головних умов забезпечення прогресивних змін у навчанні і вихованні.

Основна вимога до сучасної школи полягає в тому, аби не просто акумулювати і транслювати основи наук, а вчити мислити з урахуванням неповторної своєрідності індивідуальних здібностей і задатків учнів, відкривати перед кожним реальну перспективу творчого самовираження.

Дуже обережно треба підходити до досить поширеної нині спеціалізації навчання. Необхідно пам'ятати, що спеціалізації бувають різні і в певних випадках можливе перебільшення, яке завдає шкоди для базової природничо-наукової чи гуманітарної підготовки учнів.

Соціологічне дослідження показало, що, можливо, доцільним було б розширення кола предметів гуманітарного циклу у навчальних планах, а також відведення більшої кількості годин на вже існуючі.

Також сучасна школа має серйозні прогалини у морально-естетичному, трудовому вихованні. Вона поки що не вийшла на рівень вимог демократичного і гуманного суспільства – виховання цілісно розвиненої, творчої особистості. Більше того, існує небезпека поверхового реагування на життя школи, підміни їх суті якимись зовнішніми заходами.

Становлення і розвиток єдиної системи неперервної освіти – це складна комплексна проблема міжнаукового характеру.

Неперервна освіта – веління науково-технічної цивілізації, еволюційно-поступального розвитку суспільства. Динамічність НТП, зміна змісту, характеру праці, поява нових об'єктів і напрямків у всіх галузях діяльності людини передбачає систематичне оновлення, поповнення і перетворення знань.

Людина має право на освіту в будь-якому віці. Освіта повинна забезпечити процес перманентності розвитку людини, а тому має стати природною основою, складовою її способу життя.

На відміну від традиційної, неперервна освіта безпосередньо звернена до людини, її запитів, можливостей та інтересів.

Розвиток і становлення системи неперервної освіти передбачає реалізацію цілого ряду важливих принципів, які повинні лягти в основу формування нового професійного мислення педагога. Неperервність має на увазі єдність, взаємозв'язок, взаємообумовленість, наступність цільових функцій усіх ланок, що складають систему освіти.

В основу побудови системи неперервної освіти слід покласти такі передумови:

- різні, але адекватні для кожного члена суспільства можливості отримання загальної та професійної освіти;
- рівноцінність у часі навчання у різних навчальних закладах для отримання відповідного рівня освіти;
- завершеність освіти на кожному рівні підготовки до професійної діяльності;
- гнучкість організаційних форм професійної підготовки.

Організація та функціонування цілісної системи неперервної освіти передбачає інваріантність таких принципів:

- гуманізація (має на меті орієнтацію всіх підсистем на формування різнобічно і гармонійно розвиненої особистості);
- наступність;
- прогностичність і орієнтація навчально-виховних цілей на перспективні потреби;
- варіативність як можливість досягнення цілей освіти у різних формах і режимах;
- самостійність, деяка автономність кожної підсистеми;
- здатність до самоорганізації і саморозвитку.

Перелік їх може поповнюватися, змінюватися тощо.

У цілому концепція неперервної освіти набуває значення провідного педагогічного чинника, що визначає стратегію розвитку цілісної системи освіти в сучасних умовах.

ДОДАТКИ

Додаток А

Короткий понятійно-термінологічний словник

Адаптація – процес активного пристосування індивіда до умов життєдіяльності. Здатність дорослої людини адаптуватися до швидких змін соціального середовища, яка визначається рівнем її особистісного рівня, зокрема змістом її розвитку, рівнем розуміння життя, умінням діяти відповідно до ситуації.

Адаптуюча освіта – програми і курси, зорієнтовані на формування комплексу здібностей, необхідного для того, щоб індивід міг комфортно жити й ефективно діяти у нових для нього соціальних умовах. Одне з найважливіших завдань — підтримка професійної та інших видів компетентності працівника на рівні вимог трудової ситуації.

Адекватність системи освіти – її відповідність сучасним вимогам життя і тенденціям його розвитку.

Активізація населення – стосовно освіти дорослих термін означає діяльність різних служб і організацій, спрямовану на роз'яснення людям ролі і значення систематичної навчальної діяльності як фактора, що реально сприяє більш повному задоволенню їх власних потреб та інтересів.

Активна грамотність – грамотність як соціальний феномен, тобто здатність індивіда ефективно застосовувати засвоєне під час процесу навчання у практичній діяльності для реалізації власних інтересів та інтересів суспільства.

Активні методи навчання – методи, що стимулюють пізнавальну діяльність учнів. Будуються на діалозі, який передбачає вільний обмін думками про шляхи вирішення тієї чи іншої проблеми. До найбільш характерних належать: бесіда, диспут, тематичні семінари, ділові ігри, тренінги.

Андрагогіка – розділ теорії навчання, який вивчає специфічні закономірності засвоєння знань, умінь та навичок дорослим суб'єктом навчальної діяльності, а також особливості керівництва останньою з боку професійного педагога.

Базова підготовка – рівень професійної і соціальної кваліфікації, досягнутий у системі шкільної та вузівської освіти і прийнятий як база відліку при її підвищенні у системі освіти дорослих.

Види грамотності – специфічні форми її прояву, які виділяються з урахуванням особливостей різних видів соціальної діяльності людини. Основні з них: технологічна, економічна, політична, правова, соціально-комунікативна, загальнокультурна, гностична.

Гностична грамотність – уміння правильно і продуктивно навчатися, поглиблювати розуміння життя на основі інтеграції теоретичного знання і соціального досвіду.

Готовність до продовження освіти – стан вмотивованої налаштованості до відновлення навчання у дорослому віці. Термін означає сукупність особистісних якостей, які передбачають два основні компоненти: а) прагнення розширити діапазон сприйняття життя і поглибити його розуміння; б) прагнення розвинути вміння і навички систематичної навчальної діяльності.

Готовність до самоосвіти – комплекс навичок і здібностей самостійно знаходити відповіді на актуальні питання життя. Включає вміння співвідносити світ знань і світ реалій і уміння добре орієнтуватися в різних джерелах інформації.

Дистанційна освіта – міжнародний термін, який перекладається іноді як «освіта на відстані»; означає цілеспрямоване і методично організоване управління навчально-пізнавальною діяльністю і розвитком осіб, які знаходяться далеко від освітнього закладу і тому не можуть вступати у постійний контакт з його педагогічним персоналом. Практикується у двох формах, які часто комбінуються: а) через листування, під час якого педагог коректує і контролює засвоєння програми; б) через засоби масової комунікації – лекції та інструкції, індивідуальні консультації. Дистанційні технології використовуються як у формальній, так і неформальній освіті.

Додаткова освіта – освіта, мета і завдання якої не передбачені планом навчального закладу, але мають важливе значення для розвитку людини як особистості, для її життя в суспільстві, відповідають її нахилам та інтересам. Це можуть бути різноманітні курси у самому навчальному закладі, а також різні види неформальної та інформальної освіти.

Інновація – процес часткових змін, які ведуть до модернізації якихось окремо взятих завдань освіти чи засобів і способів їх досягнення. Інновація часто виражається в адаптації конкретної освітньої ситуації до змін, які відбуваються в самій системі освіти чи в житті суспільства.

Інструктор навчання дорослих – особа, яка відповідає за практичну частину професійної підготовки і здійснює керівництво процесом формування умінь та навичок.

Інформальна освіта – процес формування і збагачення установок, засвоєння нових знань і умінь, який проходить поза рамками системи освіти як спеціального соціального інституту, тобто в ході повсякденної життєдіяльності людини – через спілкування, читання, відвідування закладів культури, навчання на власному досвіді та досвіді інших. Не має атрибутів педагогічної форми. Префікс «ін-» вжитий у значенні «без».

Кваліфікація – міра освоєння професії чи спеціальності, яка характеризується ступенем готовності її носія до виконання завдань певного рівня складності. У більш широкому вжитку термін означає готовність суб'єкта до успішного вирішення проблем і виконання завдань, пов'язаних з тим чи іншим видом діяльності, і в цьому значенні близький до значення понять “компетентність” і “грамотність”.

Компетентність – загальний оціний термін, який означає здатність до діяльності «зі знанням справи». Зазвичай вживається стосовно осіб певного соціально-професійного статусу, характеризуючи міру відповідності їх розуміння, знань і умінь реальному рівню складності виконуваних ними завдань.

Методична грамотність – здатність суб'єкта пізнавальної чи практичної діяльності здійснювати дослідницькі дії, знаходити адекватні підходи й оптимальні шляхи вирішення проблем і проблемних ситуацій. Ґрунтується на активному оволодінні прийомами, способами і методами, які використовуються у науковому дослідженні.

Неперервна освіта – стадійний і цілісний за своїми елементами процес, який триває впродовж усього життя і забезпечує поступовий розвиток творчого потенціалу особистості і всебічне збагачення її духовного світу. Його основні етапи: а) навчання, виховання і розвиток людини, що передують її вступу до

самостійного життя; б) навчальна діяльність у період дорослого життя, яка поєднується з різними видами практичної діяльності – освіта дорослих.

Неформальна освіта – програми і курси, завершення яких не супроводжується отриманням сертифіката, який дав би право займатися професійною діяльністю за їх профілем. Неформальна освіта зазвичай пов'язана із заняттями за інтересами, захопленнями в якійсь галузі науки чи мистецтва, прагненнями розширити кругозір чи оволодіти знаннями й уміннями, необхідними у побуті і сфері особистісного спілкування.

Освіта дорослих – складова системи освіти, її відносно відокремлений підрозділ, основним завданням якого є сприяння всебічному розвитку людини в період її самостійного життя.

Освіченість – особистісна якість, яка характеризує людину тією мірою, якою вона засвоїла і перетворила у своє надбання суспільний досвід, перш за все, досягнення науки і культури. Суттєвими є два параметри: а) кількісний обсяг знань, їх всебічність, діапазон обізнаності; б) якісний – глибина розуміння життя, здатність самостійно аналізувати його явища і процеси. Поняття не передбачає здатність до практичного застосування наявного у людини інтелектуального потенціалу, але і не виключає її.

Загальнокультурна грамотність – оволодіння знаннями у галузі природничих, суспільних і гуманітарних наук, а також з історії і сучасної художньої культури; розуміння мови науки і культури й уміння користуватися нею при засвоєнні і поясненні явищ і процесів, які відбуваються у природі і суспільстві.

Підвищення кваліфікації – навчальна діяльність, спрямована на формування готовності працівника до виконання більш складних трудових функцій. Передбачає засвоєння нових загальнотеоретичних і спеціальних знань, розширення спектр вмінь і навичок, розуміння зв'язку між наукою і технологією.

Принципи освіти дорослих – базові фундаментальні ідеї і теоретичні положення, які визначають підходи до її організації в цілому, а також у діяльності окремих підрозділів і закладів. Поділяють на три категорії: а) соціально-політичні, ті що виражають ставлення суспільства та його владних структур до навчальної діяльності дорослого населення, визначають ідеологію та державну політику в цій галузі; б) організаційні, ті що зумовлюють загальні підходи до конструювання системи її закладів; в) дидактичні, які лежать в основі формування освітніх програм і вибору технологій їх реалізації.

Самоосвіта – самостійна пізнавальна діяльність, ініційована самим суб'єктом за власною чи розробленою за чиеюсь допомогою програмою. Зорієнтована на задоволення пізнавального інтересу чи прагнення чогось навчитися, засвоїти новий вид діяльності.

Система підвищення кваліфікації – діючі на регулярній основі заклади діяльності, яких спрямована на періодичне професійне навчання працівників різних спеціальностей та кваліфікаційних рангів.

Тьютор – педагог, який здійснює загальне керівництво самостійною позааудиторною роботою учнів. Тьюторство практикується у закладах, де велике значення надається навчанню за індивідуальними планами і самостійній роботі з джерелами інформації.

Формальна освіта – програма чи курс, після завершення яких людина має право займатися професійною діяльністю за профілем пройденого курсу, займати більш високу посаду, вступати до навчальних закладів вищого рангу. Формальна освіта передбачає отримання диплома чи сертифіката встановленого державою зразка.

Додаток Б*)

ОСВІТА В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

Пропонована анкета покликана допомогти розібратися у ставленні дорослих людей до освіти як цінності. У судженнях, які складають основний зміст анкети, представлені різні функції освіти. Альтернативність суджень дозволяє зафіксувати, якою мірою сучасна суспільна свідомість пов'язує соціальну поведінку людини з її освіченістю.

Ми вивчаємо шляхи вдосконалення освіти і звертаємося до Вас із проханням прийти участь в опитуванні.

Перш за все спробуйте коротко визначити, кого можна вважати освіченою людиною?

Пропонуємо Вам ряд попарно надрукованих суджень стосовно ролі освіти в житті людини. Ознайомтеся з ними і із кожної пари виберіть судження, яке відображає Вашу думку. Для цього обведіть літеру А чи Б.

Потім підкресліть з правого боку один із трьох пунктів залежно від того, наскільки Ви згодні з обраним судженням (не зовсім згоден; згоден, але лише до певної міри; повністю згоден).

1

А Чим вищою є освіта людини, тим успішніше вона працює.

Не зовсім згоден

*) При розробці додатків Б-Є були використані матеріали досліджень Л.В. Бородянської, С.Г. Вершлоскського, Є.Г. Корольової, Л.Г. Петряєвської, О.І. Ходакова.

Б Трудові успіхи людини лише незначною мірою залежать від її освіти.	2	Згоден лише до певної міри Повністю згоден
А Людині з освітою легше знайти роботу.		Не зовсім згоден Згоден лише до певної міри Повністю згоден
Б Сумнівно, щоб рівень освіти впливав на можливість працевлаштування.	3	
А Людина з освітою має більше шансів службового зростання.		Не зовсім згоден Згоден лише до певної міри Повністю згоден
Б Просування по службі не залежить від рівня освіти.	4	
А Високий рівень освіти дозволяє людині швидко включитись до комерційної діяльності.		Не зовсім згоден Згоден лише до певної міри Повністю згоден
Б Комерційна діяльність людини навряд чи залежить від рівня освіти.	5	
А Чим вища освіта людини, тим вищим є заробіток.		Не зовсім згоден Згоден лише до певної міри Повністю згоден
Б Заробіток людини не залежить від освіти.	6	
А Участь людини у суспільному і політичному житті зумовлена рівнем її освітньої підготовки.		Не зовсім згоден Згоден лише до певної міри Повністю згоден
Б Суспільне і політичне життя людини не залежить від рівня її освіти.	7	
А Освічена людина порівняно легко знаходить спільну мову з іншими людьми.		Не зовсім згоден Згоден лише до певної міри Повністю згоден
Б Спілкування з людьми залежить від багатьох факторів, серед яких освіта — далеко не провідний.	8	
А Різниця дорослих людей у рівні освіти спричиняє різницю поглядів, світогляду.		Не зовсім згоден Згоден лише до певної міри Повністю згоден
Б Сумнівно, щоб різниця у рівні освіти спричиняла різницю у поглядах людей, їх світогляді.	9	
А Чим вищою є освіта, тим більшою повагою людина користується.		Не зовсім згоден Згоден лише до певної міри Повністю згоден
Б Повага оточуючих залежить зовсім не від освіти.	10	

А Чим вищий рівень освіти, тим більше часу людина витрачає на самоосвіт.

Не зовсім згоден
Згоден лише до певної міри
Повністю згоден

Б Час, який витрачається на самоосвіту, не залежить від рівня освіти.

11

А Освічена людина довше зберігає інтерес до нового, ніж неосвічена.

Не зовсім згоден
Згоден лише до певної міри
Повністю згоден

Б Не можна сказати, що освічена людина більшою мірою цікавиться новим, ніж неосвічена.

12

А Освічена людина критично ставиться перш за все до себе, а уже потім — до оточуючих.

Не зовсім згоден
Згоден лише до певної міри
Повністю згоден

Б Освіта не впливає на ставлення людини до себе і оточуючих.

13

А Освічена людина впевнено дивиться в майбутнє.

Не зовсім згоден
Згоден лише до певної міри
Повністю згоден

Б Немає суттєвої різниці між ставленням освічених і неосвічених людей до свого майбутнього.

14

А Переконання і погляди освіченої людини більш прогресивні і гуманні, ніж неосвіченої.

Не зовсім згоден
Згоден лише до певної міри
Повністю згоден

Б Характер переконань людини не залежить від рівня її освіти.

15

А Освічена людина уміє відстоювати свої права краще, ніж неосвічена.

Не зовсім згоден
Згоден лише до певної міри
Повністю згоден

Б Освіта не впливає на те, якою мірою людина уміє відстоювати свої права.

16

А Освічена людина більш корисна суспільству, ніж неосвічена.

Не зовсім згоден
Згоден лише до певної міри
Повністю згоден

Б Рівень освіти не впливає на те, яку користь суспільству приносить конкретний індивід.

Повідомте, будь ласка, деякі відомості про себе:

17

Ваша стать: 1. Жіноча. 2. Чоловіча.

18

Ваш вік _____

19

Ваша освіта _____

20

Чи задоволені Ви освітою, яку отримали? _____

Дякуємо за участь у роботі!

Додаток В

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ І МЕТОДИ ЇЇ ОЦІНКИ

Для категорій дорослих, які мають високий освітній рівень і певну професійну підготовку, як оцінка їх трудової діяльності обрана соціально-професійна компетентність — комплексний параметр, який відображає ступінь усвідомлення дорослим себе як фахівця, представника певної соціально-професійної групи.

Це насамперед соціально-психологічна характеристика особистості, а не вимірювання її професійної кваліфікації, майстерності.

Для побудови відповідної методики визначені такі чотири елементи:

- 1 — усвідомлення соціальної значущості професії;
- 2 — усвідомлення професійних перспектив;
- 3 — професійна самооцінка;
- 4 — ставлення до професійної самоосвіти,

яким відповідають чотири розділи анкети. Запропонована структура анкети дозволяє оцінити в умовних балах кожний елемент соціально-професійної компетентності дорослого.

Моя професія

Шановні колеги!

Ми запрошуємо Вас узяти участь в опитуванні, яке дасть можливість кожному висловити свою думку про свою професію, її можливості і перспективи.

Ваша думка допоможе побудувати більш ефективну систему інформаційної й освітньої підтримки фахівців різних категорій.

Правила роботи з анкетною

Нижче наведено ряд суджень з різних аспектів Вашої професійної діяльності. Необхідно, прочитавши кожний вислів, обрати свій варіант відповіді, підкресливши "так" чи "ні".

1. Престиж моєї професії

1. Моя професія досить високо цінується в нашому суспільстві.
1 — так 2 — ні
2. Далеко не кожна людина може добре оволодіти нашою професією.
1 — так 2 — ні
3. Сьогодні досить важко знайти кваліфікованих фахівців нашої справи.
1 — так 2 — ні
4. Із зростанням науково-технічного прогресу значущість нашої професії буде зменшуватися.
1 — так 2 — ні
5. Сьогодні молодь виявляє до нашої професії досить високий інтерес.
1 — так 2 — ні
6. Заробітки спеціалістів нашого фаху, як правило, нижчі від середнього показника заробітної плати по країні.
1 — так 2 — ні
7. Трапляється, що я раджу іншим оволодіти нашою професією (піти вчитися за даною спеціальністю).
1 — так 2 — ні
8. Мені подобається розповідати малознайомим людям про свою професію.
1 — так 2 — ні

II. Професійні перспективи

9. Передбачаю, що у перспективі моя сьогоднішня робота стане і більш складною, і більш цікавою.
1 — так 2 — ні
10. У найближчому майбутньому в нашій справі ніякого прогресу спостерігатися не буде.
1 — так 2 — ні
11. Думаю, що мої найвищі професійні досягнення та успіхи відносяться лише до минулих років.
1 — так 2 — ні
12. Планую найближчим часом просування у своїй професійній кар'єрі.
1 — так 2 — ні
13. Особисто я не дуже боюся втратити роботу.
1 — так 2 — ні
14. Професійні вимоги до спеціалістів нашого профілю найближчим часом серйозно зростуть.
1 — так 2 — ні
15. Передбачаю, що заробітки спеціалістів нашого фаху у перспективі залишаться без змін (або навіть знизяться).
1 — так 2 — ні
16. При бажанні (чи необхідності) я міг би організувати власну справу.
1 — так 2 — ні

III. Професійна самооцінка

17. Вважаю, що у своїй професії я досяг досить високої кваліфікації.
1 — так 2 — ні
18. Вважаю, що деякі мої особисті якості, особливості характеру заважають мені досягти більшого у своїй професії.
1 — так 2 — ні
19. Мені не вистачає деяких теоретичних знань, щоб досягти справжньої професійної майстерності.
1 — так 2 — ні
20. Я ефективно співпрацюю з колегами, товаришами по роботі, що допомагає мені успішно вирішувати виробничі завдання.
1 — так 2 — ні
21. У мене ще немає достатнього практичного досвіду, щоб вважати себе майстром своєї справи.
1 — так 2 — ні
22. Більшість моїх колег багато що можуть у мене запозичити у професійному плані.

1 — так 2 — ні

23. Думаю, що до моєї думки прислухаються при обговоренні професійних і виробничих питань.

1 — так 2 — ні

24. За певних сприятливих умов я зміг би стати відомим фахівцем у своїй галузі.

1 — так 2 — ні

IV. Професійна самоосвіта

25. Я прагну постійно поповнювати свої професійні знання шляхом самоосвіти.

1 — так 2 — ні

26. Регулярно читаю спеціальні журнали, вивчаю спеціальні видання.

1 — так 2 — ні

27. Для отримання професійної інформації використовую ресурси Інтернет.

1 — так 2 — ні

28. Для подальшого професійного зростання необхідності у додатковій освіті не відчуваю.

1 — так 2 — ні

29. Планую закінчити спеціальні курси підвищення кваліфікації.

1 — так 2 — ні

30. Планую освоїти ще одну (другу, суміжну) спеціальність.

1 — так 2 — ні

31. Якщо виникне необхідність, зможу перекваліфікуватися, освоїти зовсім іншу професію.

1 — так 2 — ні

32. Вважаю, що сучасна людина повинна вчитись упродовж усього життя.

1 — так 2 — ні

Повідомте про себе такі дані:

33. Ваша стать: 1 — жіноча 2 — чоловіча

34. Вік _____

35. Освіта _____

36. Ваша професія _____

37. В якій сфері ви працюєте _____

Дякуємо за співпрацю!

Додаток Г

Вивчення функціональної грамотності батьків

Серед соціальних ролей дорослих одна з найбільш масових і відповідальних – бути батьками. Побудова системи освіти може бути ефективною при виявленні типових проблем, з якими зустрічаються батьки у процесі виховання дітей.

Нижче наведена методика вивчення функціональної грамотності батьків, тобто комплексу ситуаційних, поведінкових, ціннісних, освітніх орієнтацій, які сприяють чи, навпаки, заважають повноцінному розвитку дітей.

На основі аналізу отриманих у результаті опитування даних можна виділити найбільш актуальні для батьків проблеми й організувати їх освітню діяльність таким чином, щоб дати їм можливість ознайомитися з різними науково обґрунтованими підходами до вирішення проблем, які їх хвилюють.

1. Вкажіть, будь ласка, як часто Ви зустрічаєтесь із такими проблемами?
(Номер відповідної позиції обведіть).

Проблеми	Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
1. Фінансові складності	1	2	3	4
2. Погане самопочуття	1	2	3	4
3. Конфлікти в сім'ї	1	2	3	4
4. Неприємності на роботі	1	2	3	4

Як часто Ваша дитина				
5. Не слухає Вас	1	2	3	4
6. Погано себе почуває	1	2	3	4
7. Тікає на вулицю	1	2	3	4
8. Не допомагає вдома	1	2	3	4
9. Отримує погані оцінки	1	2	3	4
10. Грається, дивиться телевізор	1	2	3	4
11. Спілкується зі своїми друзями	1	2	3	4
Як часто	1	2	3	4
12. Вас не влаштовують інтереси дитини	1	2	3	4
13. Вам здається, що Ви винні перед дитиною	1	2	3	4
14. Ви змушені її лаяти	1	2	3	4
15. Ви відчуваєте турботу за дитину	1	2	3	4
16. Ви радієте за неї	1	2	3	4
17. Ви допомагаєте готувати уроки	1	2	3	4

2. Оцініть, якою мірою Ви справляєтеся із вирішенням таких завдань (приймаючи за 5 балів максимальну успішність).

Забезпечення побуту	1	2	3	4	5
Навчання дитини нормам добра і справедливості	1	2	3	4	5
Розвиток самостійності дитини	1	2	3	4	5
Розвиток в собі вміння довіряти дитині	1	2	3	4	5
Розв'язання конфліктів несиловими методами	1	2	3	4	5
Створення комфортної ситуації для дитини	1	2	3	4	5

3. Оцініть, наскільки успішно Вам вдалося навчити свою дитину (приймаючи за 5 балів максимальну успішність):

Виразити своє почуття любові	1	2	3	4	5
Уміти миритися з обставинами	1	2	3	4	5
Бути уважною до свого фізичного стану	1	2	3	4	5
Помічати стан близьких	1	2	3	4	5
Правил етикету	1	2	3	4	5
Різних знань за інтересами	1	2	3	4	5
Виконувати домашню роботу, вести господарство	1	2	3	4	5
Правильно поводитися в екстремальних ситуаціях	1	2	3	4	5

4. Якою мірою Вас задовольняють стосунки з Вашою дитиною?

1. Цілковито.
2. Частково.
3. Важко сказати.
4. Скоріше, не задовольняють.
5. Не задовольняють.

5. Як часто Ви говорите із своєю дитиною про ... (у відповідній графі обведіть цифри)

	Щодня	Часто	Рідко	Дуже рідко
1. Її проблеми в школі	1	2	3	4
2. Способи подолання конфліктів	1	2	3	4
3. Турботи Вашої дитини	1	2	3	4
4. Інтереси, захоплення	1	2	3	4
5. Прочитане, фільми, мистецтво	1	2	3	4

6. Здоров'я, здоровий спосіб життя	1	2	3	4
7. Різні професії	1	2	3	4
8. Гроші, матеріальні проблеми	1	2	3	4
9. Домашні обов'язки	1	2	3	4
10. Себе, свої проблеми	1	2	3	4
11. Стосунки жінок і чоловіків	1	2	3	4

6. Які особисті якості й уміння Ви прагнете прищепити дитині? (Обведіть номери позицій (не більше 5), які відповідають Вашій думці).

1. Доброзичливість, терпимість.
2. Ініціативність, самостійність.
3. Чесність, правдивість.
4. Прагнення до знань, духовних цінностей.
5. Відповідальність за себе, за інших.
6. Готовність змінити себе.
7. Практичність, реалістичність.
8. Прагнення бути корисним Батьківщині.
9. Уміння аналізувати життєві ситуації.
10. Почуття причетності, співчуття.

7. Які особливості Вашої дитини Вас хвилюють? (Обведіть відповідні номери позицій.).

1. Неврівноваженість, різкі перепади настрою.
2. Відчуженість, часте заглиблення в себе.
3. Прагнення робити все навпаки.
4. Відсутність бажання вчитися.
5. Відсутність чітких життєвих планів, інтересів.
6. Легко піддається на провокації.
7. Прагне ствердити свою силу, показати свою владу.
8. Невротичні прояви (страхи, істерики і т. ін.).
9. Що ще? _____
10. Якою мірою Ваша дитина готова до вирішення різних життєвих проблем? (Обведіть відповідну цифру, приймаючи за 5 балів максимальну успішність).

1. До продовження освіти	1	2	3	4	5
2. До поведінки у незнайомих ситуаціях	1	2	3	4	5
3. До співробітництва з іншими людьми	1	2	3	4	5
4. До морального вибору в сумнівній ситуації	1	2	3	4	5
5. До реалізації своїх планів у житті	1	2	3	4	5
6. До захисту своїх прав	1	2	3	4	5
7. До дбайливого ставлення до власного здоров'я	1	2	3	4	5

8. Чи часто Ви говорите дитині ...

	Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
1. Я люблю тебе	1	2	3	4
2. Я хвилююсь за тебе	1	2	3	4
3. Чекаю, коли ти порозумнішаєш	1	2	3	4
4. Думаю, тобі буде важко в житті	1	2	3	4

9. З якими ситуаціями ризику зустрічається Ваша дитина у повсякденному житті?

1. Пізно повертається додому.
2. Може багато випити у своїй компанії.
3. Дитині можуть запропонувати наркотики.
4. Дитину часто принижують.
5. У дитини мало друзів.

6. На вулиці часто бувають бійки.

7. Що ще? _____

10. Що Ви робите для того, щоб розвивати у Вашої дитини почуття власної гідності?

1. Раджуся з дитиною з різних питань.

2. Намагаюся якомога більше заохочувати дитину, хвалити.

3. Звертаю увагу всіх членів сім'ї на успіхи та добрі справи дитини.

4. Даю дитині доручення, які вона здатна виконати.

5. Що ще? _____

11. Які захоплення є у Вашої дитини?

1. Мистецтво: музика, живопис, поезія і т. ін.

2. Читання книг.

3. Комп'ютерні ігри.

4. Спорт.

5. Відеофільми.

6. _____

12. Що б Ви хотіли побажати своїй дитині?

Я хочу, щоб моя дитина _____

13. З якими проблемами у розвитку і вихованні дітей Вам частіше за все доводиться зустрічатись?

Розкажіть, будь ласка, про себе:

14. Ваш вік: _____

15. Ваша стать: _____ жін. _____ чол.

16. Ваша освіта:

1. Середня. 2. Середня спеціальна. 3. Вища.

17. Ваша професія: _____

18. У якій сфері Ви працюєте?

1. У близькій до основного фаху.

2. В далекій від основного фаху.

3. Зараз не працюю.

4. _____

19. Як Ви оцінюєте матеріальне становище Вашої сім'ї?

1. Відмінне 2. Середнє. 3. Нижче середнього. 4. Складне.

20. У якій сім'ї проживає Ваша дитина?

1. У сім'ї з обома рідними батьками.

2. У сім'ї з одним із батьків.

3. У сім'ї з вітчимою чи мачухою.

21. Чи проживають з Вами у сім'ї бабусі чи дідусі?

1. Ні.

2. Проживає бабуся.

3. Проживає дідусь.

4. Проживають бабуся і дідусь.

22. Скільки у Вас дітей? _____

Дякуємо за співпрацю!

Додаток Д

Інтерв'ю з людиною, яка тимчасово втратила роботу

Мета інтерв'ю: з'ясувати ступінь деструктивного впливу безробіття, необхідність психологічної підтримки і корекції у процесі навчання.

1. Вступ

Мене звуть Якщо Ви не заперечуєте, я хотів(ла) б поставити Вам кілька запитань. Мене цікавить, де Ви працювали, Ваші сьгоднішні проблеми. Бажано, щоб наша розмова була неформальною, тому не намагайтеся шукати точне формулювання для відповідей. Якщо я чогось не зрозумію, я перепитаю Вас. Звичайно, Ви можете повернутися до будь-якої частини бесіди і додати, що вважаєте за потрібне.

2. Питання інтерв'ю

1. Розкажіть, будь ласка, про свою професійну кар'єру. Чи отримали Ви професійну освіту? Де і коли? Як склалася Ваша трудова біографія: де і ким працювали? Якщо міняли місце роботи чи спеціальність, то з якої причини? Назвіть найбільш пам'ятні для Вас моменти, пов'язані з Вашою трудовою діяльністю.

(Важливо зафіксувати за об'єктивними даними темп просування по роботі, а за суб'єктивними – ставлення до різних видів діяльності і до кар'єри. Завдання – з'ясувати ставлення до роботи).

2. Як Ви вважаєте, яке значення має робота в житті людини? Що для Вас головне в роботі? (Потрібно, по-перше, визначити рівень захоплення роботою і професією. По-друге, з'ясувати, наскільки людина зацікавлена роботою. Якщо підкреслює матеріальний бік роботи, то який розмір заробітку вважає достатнім, які професії здаються у цьому аспекті привабливими?)

3. Скільки часу Ви не працюєте? З яких причин залишилися без роботи? (Завдання цього питання – з'ясувати об'єктивні і суб'єктивні причини безробіття. Важливо зрозуміти, чи приймає людина відповідальність на себе за ситуацію, що склалася, чи схильна звинувачувати владу, економічну ситуацію і т. ін.).

4. З якими проблемами Ви зіткнулись, залишившись без роботи? Як Ви себе почуваєте у ролі безробітного?

(Важливо визначити рівень деструктивного впливу безробіття, зрозуміти, наскільки у даному конкретному випадку ситуація оцінюється як катастрофічна).

5. Чи змінилось Ваше ставлення до близьких та друзів після втрати роботи? Чи відчуваєте Ви труднощі в організації вільного часу? Як втрата роботи відбилася на Вашому здоров'ї?

6. Чи можете Ви сказати, що безробіття багато що змінило в Вас? Що Ви думаєте з цього приводу?

(Важливо зрозуміти, чи справилась людина із ситуацією, що виникла, які винесла уроки на майбутнє).

7. Як Ви плануєте своє подальше життя? Що збираєтесь зробити найближчим часом? За яких умов працевлаштування може задовольнити Вас?

(Тут важливо з'ясувати, що є домінантою в життєвих орієнтаціях людини. Чи готова людина до зміни сфери діяльності?).

8. На які запитання Ви хотіли б отримати відповідь на навчальних заняттях? З яких проблем хотіли б виступити, обмінятися думками, подискутувати?

(Відповіді на ці запитання дозволяють намітити програму індивідуального освітнього маршруту опитуваного й оптимальну форму її організації).

3. Завершення бесіди

Дякую Вам. Я сподіваюся, що наша бесіда не стомила Вас. Все, про що я довідався(лася) сьогодні, допоможе у нашій подальшій співпраці.

На завершення бесіди повідомте про себе деякі дані: скільки Вам років, Ваш сімейний стан, де працюють чи вчаться члени Вашої сім'ї.

Інформація, отримана в ході інтерв'ю, дозволить вирішити такі питання:

- про консультацію психолога;
- про спеціальну роботу з профорієнтації;
- про те, як має бути організоване професійне навчання;
- яка робота повинна бути проведена з метою подальшого працевлаштування.

Додаток Е
Соціально-професійний ефект підвищення кваліфікації

Шановний колего!

Вам пропонується взяти участь у дослідженні, метою якого є виявлення соціально-професійного ефекту підвищення кваліфікації фахівців. Просимо Вас уважно ознайомитися з усіма питаннями і відповісти на кожне з них.

I. Орієнтація слухачів

1. Які знання є для Вас як слухача найбільш значущими? (Розташуйте за рівнем значущості види знань, ставлячи на перше місце найбільш значущі).

- Знання нових технологій, методик;
- знання фундаментальних, абстрактних явищ, законів;
- знання, які компенсують Ваші прогалини у професійній сфері;
- практичні знання, необхідні для роботи в реальних умовах;
- комунікативні знання (ділове спілкування, співробітництво);
- світоглядні, моральні знання.

2. У чому Ви вбачаєте основні завдання, які стоять перед системою підвищення кваліфікації (СПК), в якій Ви проходитье навчання?

- Передача знань за обраним Вами напрямком;

- передача знань відповідно до професійних проблем;
- допомога у вирішенні Ваших професійних проблем;
- встановлення відносин ділового співробітництва з Вами;
- допомога у вирішенні світоглядних проблем, пов'язаних з усвідомленням сенсу життя.

3. Наскільки Ви задоволені своїм навчанням у СПК?

1. Повністю задоволений. 2. Є питання, які зовсім не задовольняють. 3. Більшість питань не задовольняє. 4. Не задоволений.

4. Яку мету Ви поставили б перед курсами і семінарами, які підвищують Вашу кваліфікацію? (Виберіть одну із запропонованих альтернатив).

1 – включити слухача до процесу дослідницької, пошукової діяльності;

2 – дати конкретні знання, уміння в певних галузях;

чи

1 – включити слухача до проблемного осмислення життєвих процесів;

2 – дати готові відповіді, технології, методики;

чи

1 – допомогти слухачеві у вирішенні реальних практичних проблем;

2 – допомогти слухачеві у реалізації його ідей у професійній галузі.

II. Організація і форми навчання

1. Які форми організації навчання Ви вважаєте для себе найбільш ефективними?

	Найбільш ефективні	Ефективні	Менш ефективні
1. Теоретичні лекційні курси			
2. Індивідуальні заняття, консультації			
3. Дискусійні заняття з актуальних проблем			
4. Ділові, імітаційні ігри			
5. Безпосередня дослідницька діяльність у групі			
6. Індивідуальна курсова робота			

2. Чи влаштовують Вас запропоновані даною СПК форми навчання?

1. Так, повністю. 2. Влаштовують, але частково. 3. Більшою мірою не влаштовують. 4. Ні, не влаштовують.

3. Якщо Ви пропускаєте заняття, то з чим це пов'язано?

	Часто	Іноді	Не буває
1. Проблеми на роботі			
2. Особисті проблеми			
3. Заняття пізно закінчується			
4. Незручний розклад занять			
5. Заняття не цікавлять Вас			
6. Незручне місце проведення курсів			

4. Де б Ви хотіли навчатись?

1) на робочому місці;

2) у приміщеннях організації, де Ви працюєте;

3) у спеціальному навчальному закладі;

4) у різноманітних нових умовах, залежно від теми заняття;

5) у приміщеннях, обладнаних для створення комфортного самопочуття.

5. Чи часто Ви навчаючись на курсах, зустрічаєтеся з проявами некоректності у поведінці, бюрократизмом, неухважністю, одним словом, із такою поведінкою, яка заважає Вам включитися до процесу навчання?

	Часто	Не дуже часто	Рідко	Ніколи
1. З боку викладача				
2. З боку інших слухачів				
3. З боку обслуговуючих структур				
4. З боку адміністрації				

6. Як Ви оцінюєте: (обведіть відповідний бал)

Свою культуру мови	5	4	3	2	1
Культуру мови викладачів	5	4	3	2	1

7. Курси, які я відвідую, організовані ...

1. Дуже добре. 2. Не дуже добре. 3. Не знаю. 4. Погано.

8. Курси, які я відвіую, зручні, оскільки:

- 1) організовані на базі моєї роботи;
- 2) організовані недалеко від моєї роботи;
- 3) організовані поруч із домом;
- 4) проходять у зручний для мене час;
- 5) відбуваються в комфортному приміщенні;
- 6) _____

III. Зміст освіти

1. Оцініть за п'ятибальною шкалою діяльність СПК за різними напрямками. (Відповідний бал, будь ласка, обведіть).

1. Передача професійних знань	1	2	3	4	5
2. Передача загальнокультурних знань	1	2	3	4	5
3. Передача знань, які сприяють особистісному зростанню, осмисленню життєвих реалій	1	2	3	4	5
4. Передача знань і навичок спілкування	1	2	3	4	5

2. Більша частина слухачів хотіла б отримати при навчанні в СПК нові знання. Знання в яких галузях ви хотіли б отримати і отримуєте реально? (Виразіть свою думку за допомогою п'ятибальної шкали, оцінюючи: 5 – дуже багато, 4 – багато, 3 – достатньо, 2 – мало, 1 – дуже мало).

Знання	Хотів би отримати	Отримав у СПК
1. Загальнотеоретичні, професійні		
2. Практичні		
3. Ділового співробітництва, спілкування		
4. Економічні		
5. У галузі мистецтва		
6. Політичні		

7. Світоглядні, філософські		
8. Сучасної соціально-економічної ситуації		
9. Сімейної педагогіки		
10. Охорони здоров'я		
11. Екології		
12. Психології спілкування, соціальної психології		
13. Релігійні		
14. Правові		
15. Про моральні цінності		

3. Яким джерелам інформації Ви віддасте перевагу?

1. Висококваліфікований лектор.
2. Фахівець, який знає свою справу і проводить індивідуальне консультування.
3. Серйозна книга з проблем, які Вас цікавлять.
4. Довірче, проведене на високому рівні, професійне спілкування з колегами.
5. Телебачення, комп'ютер.

4. Як Ви вважаєте, яким має бути ставлення викладача до Вас, аби Ваше навчання було найбільш ефективним, і яким воно було під час навчання на курсах?

	Має бути	Було
1. Авторитетним		
2. Партнерським		
3. Довірчим		
4. Зацікавлюючим		
5. Вільним		

IV. Методи навчання

1. Які методи навчання здаються Вам ефективними і з якими Ви частіше за все зустрічалися під час навчання? (Виразіть свою думку за допомогою п'ятибальної шкали, приймаючи 5 за максимум).

Характеристика методів	Віддаю перевагу	Реально були
1. Активне залучення слухачів до процесу навчання, дискусії, диспути, ділові ігри		
2. Традиційні методи, коли викладач читає лекцію, а слухачі слухають		
3. Поєднання активних і традиційних методів		

2. Чи задоволені Ви заняттями відповідно до таких характеристик?

Характеристики навчального процесу	Повністю задоволений	Задоволений частково	Не задоволений
1. Доступність для розуміння матеріалу, що вивчається			
2. Чіткість і ясність викладу матеріалу			
3. Проблемність			
4. Забезпеченість методичними посібниками, літературою			
5. Використання технічних засобів навчання			
6. Можливість самостійного вибору тем, які цікавлять			
7. Емоційна атмосфера			

3. Як Ви ставитеся до оцінки на курсах підвищення кваліфікації?

1. Вважаю, що оцінка стимулює заняття.

2. Вважаю, що оцінка принижує гідність дорослої людини.
 3. Вважаю, що від слухача залежить доцільність того, щоб викладач ставив чи не ставив оцінки.

4. Чи впливала Ваша думка на хід занять і як часто?

1. Так, часто. 2. Рідко. 3. Дуже рідко. 4. Ні, не впливала.

5. Чи часто за час навчання на курсах Ви зверталися до різноманітної літератури з питань, які вивчали?

1. Так, часто. 2. Іноді. 3. Рідко. 4. Практично ні.

V. Результати навчання

1. Чи можна знання, які Ви отримали на курсах, застосувати на практиці?

1. Так. 2. Не дуже. 3. Не знаю. 4. Ні.

2. Як Ви оцінюєте свій рівень за такими характеристиками до і після навчання? (Виразіть свою оцінку за допомогою п'ятибальної шкали).

Характеристики рівня	До навчання	Після навчання
Загальнотеоретичні знання		
Навички ділового спілкування		
Уміння вирішувати конфліктні ситуації		
Оптимістичне ставлення до світу		
Знання нових професійних технологій		
Розуміння сутності своєї професійної діяльності		
Бажання подальшого самовдосконалення		
Розуміння можливостей свого професійного зростання		

3. Чи вплине підвищення кваліфікації на підвищення Вашого статусу на роботі?

1. Так. 2. Не вплине. 3. Малоімовірно. 4. Ні. 5. Не знаю.

4. Чи отримали Ви задоволення від навчання?

1. Так. 2. Не зовсім. 3. Ні. 4. Не знаю.

5. Мені сподобались курси, на яких я навчався, тому що

6. Я вважаю, для того щоб поліпшити роботу курсів, доцільно

Додаток Є
Анкета пенсіонера

1. Як Ви вважаєте, чи повинна людина завчасно готуватися до періоду життя, який називається “третім віком”?

1. Так, повинна готуватися.
2. Цей період настає несподівано.
3. Важко відповісти.

2. Якщо Ви вважаєте, що людина повинна готувати себе до вступу у нову фазу життя, то яким чином має здійснюватися ця підготовка?

1. Слід використовувати знання і досвід своїх родичів, близьких, старших за віком.
2. Знайомитися зі спеціальною літературою, в якій висвітлюються методичні і психологічні аспекти життєдіяльності людей похилого віку.
3. Пробувати створити необхідну матеріальну базу.
4. Мати захоплення, яким можна присвятити свій вільний час.
5. Просто жити, не надаючи особливого значення тому, що настав пенсійний вік.

3. Вихід на пенсію завжди пов'язаний із певними проблемами. Якою мірою вони зачепили Вас?

1. Я психологічно не готовий до нового способу життя.

2. Непідготовленою виявилася матеріальна база.
3. Я не знаю, як раціонально використовувати вільний час.
4. Я не був підготовлений до “виходу” з професії.
5. Коло мого спілкування різко скоротилося.
6. Виникли нові сімейні обов'язки, до виконання яких я не був готовий.
7. Виявилось, що я не вмю спілкуватись зі своїми близькими.
8. Погіршився стан здоров'я.
9. Виникло багато побутових проблем, які я не зміг вирішити.
10. Після виходу на пенсію я не зміг більше працевлаштуватися.

4. Кожна людина похилого віку має багатий життєвий досвід, знання. Як Ви намагаєтесь передати свій досвід?

1. Навчаю онуків.
2. Виступаю з розповідями і спогадами у навчально-виховних закладах.
3. Пишу статті, виступаю на радіо та ін.
4. Працюю в дитячих навчально-виховних закладах.
5. Беру участь у політичному житті.
6. Пишу спогади.
7. Яким ще способом? Вкажіть самі _____

5. Визначте, будь ласка, своє ставлення до знань, навчання.

1. Людина повинна навчатися впродовж усього життя.
2. Людина повинна набувати знання, тільки поки вона вчиться чи працює.
3. Мені вистачає тих знань, які я здобув упродовж життя.
4. У моєму віці навчатися уже пізно.

6. Якою мірою знання, здобуті Вами, сприяють вирішенню проблем, які виникають у Вашому віці?

1. Достатньою мірою.
2. Важко щось сказати конкретно.
3. Знань явно не вистачає.

7. Як Ви проводите свій вільний час?

1. Відвідую лекції, лекторії.
2. Ходжу на екскурсії.
3. Займаюся творчістю (малювання, рукоділля, флористика і т. ін.).
4. Відвідую гуртки здоров'я.
5. Вивчаю іноземні мови.
6. Відвідую психологічні заняття.
7. Читаю.
8. Дивлюся телевізор, слухаю радіо.
9. Продовжую працювати і віддаю цьому майже весь вільний час.
10. Відвідую кіно, театри, виставки, концерти.
11. _____ Що _____ ще, _____ вкажіть _____ самі

8. Як впливають на Ваше життя заняття самоосвітою, відвідання групових занять?

1. Я відчуваю свою потрібність, корисність.
2. Я став відчувати себе активнішим, бадьорішим, впевненішим.
3. Я збагатив свої знання, які допомагають мені в житті.
4. Я відчув, що не самотній.
5. Я став краще розуміти людей.
6. Зараз можу надавати допомогу своїм рідним і близьким.
7. Я отримав нагоду поділитися своїм життєвим досвідом.
8. Моє життя стало повнішим і різноманітнішим.

9. Я зміг знайти роботу.

9. Як би Ви визначили для себе поняття “старість”? Це період життя, коли людина ...

- набуває життєвого досвіду;
- стає терпимою і поблажливою до інших людей;
- постійно відчуває самотність;
- оцінює життя як ланцюг загублених можливостей;
- відчуває почуття виконаного обов'язку;
- досягає творчих та інтелектуальних вершин;
- що ще (допишіть, будь ласка, самі) _____

Повідомте, будь ласка, деякі дані про себе.

10. Ваша стать: 1 – жіноча. 2 – чоловіча.

11. Ваш вік: _____

12. Ваша освіта: _____

13. У якій галузі Ви працювали в минулому?

14. Вкажіть, будь ласка, склад членів Вашої родини: _____

15. Нині Ви:

1. Продовжуєте працювати на попередньому місці роботи.
2. Працюю, але змінив місце роботи.
3. Хотіли б працювати, але не працюєте.

16. Оцініть, будь ласка, матеріальне становище Вашої сім'ї.

1. Цілком достатнє.
2. Недостатнє.
3. Вкрай недостатнє.

Дякуємо за участь у роботі!